सप्तमस्कद ७० पत्र

४

भा० स० १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ स्वभक्तपक्षपातेन तद्विपक्षविदारणं ॥ नृसिंहमद्भुतं वंदे परमानंदविग्रहं ॥ ऊ
तिः पंचदशाध्यायैः सप्तमे वर्ण्यतेधुना ॥ ऊतिश्च वासना प्रोक्ता तत्तत्कर्मानुसारिणी ॥ अशुभा च शुभा चे
ति द्विधा सा हेतुभेदतः ॥ अशुभा महतां कोपाच्छुभा महदनुग्रहात् ॥ द्वेहीरयोर्यद्दैत्यौ वैकुंठवसतोरपि
चतुःसनकोपाद्विष्णुद्वेषाशुभवासना ॥ यथाहि दैत्यगर्भेपि प्रह्लादस्य सतः स्थिरा ॥ नारदानुग्रहाद्दासीद्विष्णौ
सद्भक्तिवासना ॥ स्वभक्तं च सदा विष्णुर्द्विषंतमपि रक्षति ॥ तृतीये यथ भवेद्धास्यावकरोदात्मसात्पुनः ॥ ततो
मनीषिणा यत्नः कार्यो महदनुग्रहे ॥ इत्येतदूतिर्मुक्तीनामत्र लक्षणमुच्यते ॥ तत्रादौ दशभिर्दैत्यतत्सुत
मतिभेदतः ॥ महत्कोपानुकंपोत्थवासनाभेद उच्यते १ सहासना च युक्तेन कर्मभिः शुद्धचेतसः परेशस्तु

राजोवाच ॥ समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन्भूतानां भगवान्स्वयं ॥ इंद्रस्यार्थे कथं दैत्यानवधीद्विषमो यथा १
नह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ॥ नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि २
इति नः सुमहाभाग नारायणगुणान्प्रति ॥ संशयः सुमहाञ्जातस्तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ३ ॥

पंचभिस्तस्याक्षिप्यते धर्मनिर्णयः ॥ तत्र तु प्रथमेध्याये हिरण्यकशिपोः सुते ॥ विष्णुभक्ते विरोध
स्तु विप्रशापजईर्यते ॥ यदुक्तं षष्ठस्कंधांते हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना मन्युना शोक
दीप्तेन ज्वलंती पर्यचिंतयदिति तत्र कृत्वा विस्मितः परीक्षित् पृच्छति सम इति त्रिभिः ॥ नहि समस्य
सुहृदश्च वैषम्यं नामास्ति ॥ न च प्रियस्य प्रीतिकर्तरि वैषम्यं युक्तमित्यर्थः १ किंच यस्यार्थैः प्रयोजनं स्या
द्यतिसतत्पक्षपाती भवति येभ्यो बिभेति तान्द्वेष्टि द्वेषेणाहंति न तु तदस्तीत्याह नहीति निःश्रेयसः परमा
नंद एवात्मा स्वरूपं यस्य असुरेभ्यश्चोद्वेगो भयं नास्ति अतो विद्वेषोपि नास्त्येव तत्र हेतुः अगुणस्येति २

रहि २

भागवतस्यमह्लादस्यमाहात्म्यं ४ कृस्नायव्यासायकृस्नंमुनिनेनत्वेत्यर्थः ५ तस्मात्प्रकृतेःपरः
अतोनिर्गुणः अतएवाजः अतएवअव्यक्तः रागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेंद्रियादितःसोपिस्वमाया
नसुरा २ गुणंसत्वादिकमाविश्यअधिष्ठायवाध्यान्प्रतिवाधकःसंपन्नः यद्वादेवासुरादीनांयापरस्परंवा
ध्यवाधकतातांगतःप्राप्तः तत्रहेतुर्जातइत्यर्थः ६ तत्रगुणानांस्वीयत्वेसतिप्राकृतपुरुषवद्वि
षमःस्यात नतुतदस्तीत्याहसत्वमिति ननुस्वेछयागुणाधिष्ठानेनापिपक्षपातेवैषम्यंस्यादेवन

मू ३ साधुपृष्टंमहाराजहरेश्चरितमद्भुतं यद्भागवतमाहात्म्यंभगवद्भक्तिवर्द्धनं
४ गीयतेपरमंपुण्यंऋषिभिर्नारदादिभिः नत्वाकृस्नायमुनयेकथयिष्येहरेःकथाः
५ निर्गुणोपिह्यजोव्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरः स्वमायागुणमाविश्यवाध्यवाधकतांगतः
६ सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः नतेषांयुगपद्राजन्ह्रासउल्लासएववा ७
जयकालेतुसत्वस्यदेवर्षीन्रजसोसुरान् तमसोयक्षरक्षांसितत्कालानुगुणोभजत्
ज्योतिरादिरिवाभातिसंघातान्नविविच्यते ८ ॥ ॥

तस्यकालकृतत्वादित्याह तेषामितिह्रासैनउल्लासोवृद्धिः ७ सत्वस्यजयकालेदेवादीन्ऋ
षींश्चाभजत् तत्तदेहंप्रविश्यवर्द्धयतीत्यर्थः रजसोजयकालेतमसोजयकालेइत्यन्वयः
तस्यकालस्यानुगुणःसन् ८ समस्यापिनिमित्तभेदेनवैषम्येदृष्टांतः ज्योतिर्यथाकाष्ठादि
षुजलंयथापात्रेषुआकाशंयथाघटादिषुतथानानारूपआभाति ननुतर्हितद्देववविवेके
नप्रतीयेत तत्राहसंघातान्सुरादिदेहान् नविविच्यतेनपृथक्प्रतीयते ८ ॥ ॥

भा॰ स्क॰ २

तर्हि तान्भजतीति कुतो नायं ते तत्राह विदंतीति आत्मस्थं परमात्मानं कवयो निपुणाः मथित्वा कार्यद
र्शनलिंगेन विचार्य जानंति अंततः सर्वभावकर्मादिवादनिषेधेन विदंतीति पाठे लाभोपि ज्ञानमेव
अत्रापि ज्योतिरादिरिवेति दृष्टांतः यथा सर्वकाले दारौ दाहदर्शनात् ज्योतिर्ज्ञायते यथा गंधदर्शनाद्वा
युरित्यादि तदेवं मायागुणवशेन तद्वैषम्यं न स्वाभाविकमित्युक्तं तर्हि गुणपारतंत्र्यादनीश्वरत्वमाशं
क्याह यदात्मनो जीवस्य भोगाय पुरः शरीराणि परः परमेश्वरः सिसृक्षुर्भवति तदा साम्येन स्थितं र
जः पृथक् सृजति विचित्रासु तासु पूर्षु रिरंसुः क्रीडितुमिच्छुः सत्त्वं पृथक् सृजति शयिष्यमाणः संहरिष्यन्
तमः पृथगीरयति प्रेरयति १० यदा सिसृक्षुरित्यादिनिर्देशात् प्रतीतं कालपारतंत्र्यं वारयन् प्रधानपुरु

विदंत्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोंततः ९ यदा सिसृक्षुः पुर आत्मनः परो रजः सृजत्येष पृ
थक् स्वमायया सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ १० कालं चरंतं सृ
जतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृत् य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीक
मिवैधयत्यतः ११ तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियो रजस्तमस्कान्प्रमिणोत्युरुश्रवाः १२ अ
त्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा प्रीत्या महाक्रतौ राजन्पृच्छते जातशत्रवे १३ ॥

षपारतंत्र्यमपि वारयति कालमिति हे नरदेव प्रधानपुंभ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृत् अमोघकर्तेश्व
रः तयोः सहकारित्वेनाश्रयभूतं चरंतं वर्तमानं कालं स्वयमेव सृजति स्वचेष्टारूपत्वात् कालस्य तत
स्वातंत्र्यमित्यर्थः तथापि प्रस्तुते किमायातं तत्राह य एष कालः स सत्त्वमेधयतीत्यतो हेतोः ईशिता
ईश्वरोपि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेधयतीवेत्यर्थः तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् प्रमिणो
ति हिनस्तीव यस्मादुरुश्रवः कीर्तिर्यस्य सः कालशक्तिस्तंभितगुणगतवैषम्यसन्निधिमात्रेणेत
द्विष्टातरित्युपरतीति प्रकरणार्थः ११ इदानीं तत्र पार्वत्यो न सुरयन्निपातेन किं तथा सलाशापेनास्त

२

चेदिभभुजः शिशुपालस्य १३ सुरऋषिंनारदंसुरर्षिंवक्तव्येमध्येभावश्चार्थः इदंवक्ष्यमाणं १४
एकांतभक्तानामपिदुर्लभाप्राप्तिर्विद्विषोजातेत्येतदद्भुतंहि १५ तस्यतत्वेनवन्नरकपातएवोचि
तइत्याह भगवन्निंदयेतितमसिनरके १६ दमघोषस्यसुतःशिशुपालःकलभाषणात्बाल्येको
मलभाषणमारभ्यसंप्रति अधुनापिअमर्षीक्रोधीमत्सरीवा १७ श्वित्रःकुष्ठंदुरवग्राह्यंदुष्प्राप्यं

दृष्ट्वामहाद्भुतंराजाराजसूयेमहाक्रतौ वासुदेवेभगवतिसायुज्यंचेदिभभुजः १३ तत्रा
सीनंसुरऋषिंराजापांडुसुतःक्रतौ पप्रच्छविस्मितमनामुनीनांशृण्वतामिदं १४ यु
धि उ. अहोअत्यद्भुतंह्येतद्दुर्लभैकांतिनामपि वासुदेवेपरेतत्वेप्राप्तिश्चैद्यस्यविद्विषः १५
एतद्वेदितुमिच्छामःसर्वएववयंमुने भगवन्निंदयावेनोद्विजैस्तमसिपातितः १६ दमघो
षसुतःपापःआरभ्यकलभाषणात् संप्रत्यमर्षीगोविंदेदंतवक्रश्चदुर्मतिः १७ शपतोरस
कृद्विष्णुंयद्ब्रह्मपरमव्ययं श्वित्रोनजातोजिह्वायांनांधंविविशतुस्तमः १८ कथंतस्मिन्भग प्र४
वतिदुरवग्राह्यधामनि पश्यतांसर्वलोकानांलयमीयतुरंजसा एतद्भ्राम्यतिमेबुद्धिर्दीपा
र्चिरिववायुना ब्रूह्येतदद्भुततमंभगवांस्तत्रकारणं २० श्री उ. राजंस्तद्वचआकर्ण्यनार
दोभगवानृषिः तुष्टःप्राहतमाभाष्यशृण्वंत्यास्तत्सदःकथाः २१ ॥ ॥

धामस्वरूपंयस्यतस्मिन्लयंसायुज्यंईयतुः अमृतस्यापिदंतवक्त्रलयस्यतस्मिन् लयंसायुज्यंते
२ जातकप्राप्तेचसिद्धवन्निर्देशः १९ एतदद्भुततमंहिअतएतत्यतिभ्राम्यतिभगवान्सर्वज्ञः तेनब्रूहिआ
भाष्यसंबोध्यसीदंतिनिषीदंतस्यामितिसत्सभातस्याःसदसःशृण्वंत्याःसत्याःकथायाहेतत्वयः

भा॰टी॰ स॰ ३

अहो भगवन्निंदकस्य नरकपातेन भाव्यमिति वदतस्तव कोभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा तद
भावेपि सुरापानादिवन्निषिद्धत्वेन वा निंदाचरणाद्धा तत्र तावद्देहाभिमानकृतनिंदानिमित्तत्वात्पीडा
दीनां भगवतस्तु तदभावान्न पीडाशंकास्तीत्याह सार्द्धैस्त्रिभिः निंदनं दोषकीर्त्तनं तत्कारः निंदनस्तु
त्यादिज्ञानार्थं प्रधानपुरुषयोरविवेकेन कलेवरं कल्पितं रचितं २२ तदभिमानेन भूतानां
याममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं हिंसादिकं च भवति तदानयस्येत्युत्तरेणान्वयः दंडः ताडनं पारुष्यं
निंदा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसा पीडा भवति २३ यस्मिन्निबद्धोयमभिमानस्तस्य देहस्य वधाद्वधः प्रा

ना ८ वाच निंदनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरं प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन
कल्पितं २२ हिंसा तदभिमानेन दंडपारुष्ययोर्यथा वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति
पार्थिव २३ यन्निबद्धोभिमानोयं तद्वधात्प्राणिनां वधः तथा न यस्य कैवल्यादभिमानो
खिलात्मनः २४ परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनापि कल्प्यते तस्माद्वैरानुबंधेन निर्वैरेण
भयेन वा २५ स्नेहात्कामेन वा युंज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथक् २५ ॥ ॥ ॥ ॥

यथा तथा यस्याभिमानोस्ति अतोस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन हेतुना कल्प्यते न केनापि अभिमाना
भावे हेतुः कैवल्यात् अद्वितीयत्वेनाभिमंतव्याभावात् वैषम्याभावे हेतुः अखिलात्मनः सर्वात्मन
इति तर्हि किमिति हंतीति तत्राह परस्येति दमकर्तुः हिंसार्थं दंडं करोतीत्यर्थः २४ यस्माद्भगवतो निं
दादिकृतं वैषम्यं नास्ति तस्माद्येन केनाप्युपायेन ध्यायतस्तेनैव निंदादिकृतपापस्यापि नाशात्सा
युज्यं युक्तमित्याशयेनाह तस्मादिति सप्तभिः निर्वैरेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भक्तियोगे

[illegible]

३

तेषामपिवैरानुबंधःश्रेष्ठइत्याह यथेति नतथाभक्तियोगेनापीति २६ अत्रदृष्टांतःकीटःपेशस्कृता
भ्रमरेणसंरंभोद्वेषभयंचसएवयोगस्तेन २७ वैरेणयाअनुचिंतातयैवपूतःपाप्मायेषांतेतमा
पुः २८ तदेवंकामादिनिमित्तंपापंहित्वा २९ ३ तर्हिवेनःकिमितिनरकेपातितःतीव्रध्यानाभा
वात्पापमेवातत्रफलितमित्याहकतमोपीति पुरुषंश्रीहरिंप्रतिपुरुषस्यकामासंभवात् भयादि

यथावैरानुबंधेनमर्त्यस्तन्मयतामियात् नतथाभक्तियोगेनइतिमेनिश्चितामतिः २६
कीटःपेशस्कृतारुद्धःकुड्यायांतमनुस्मरन् संरंभभययोगेनविंदतेतत्स्वरूपतां २७ ए
वंकृष्णेभगवतिमायामनुजईश्वरे वैरेणपूतपाप्मानस्तमापुरनुचिंतया २८ कामाद्द्वेषा २तु३
द्भयात्स्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरेमनः आवेश्यतदघंहित्वाबहवस्तद्गतिंगताः २९ गोप्यःका
माद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः संबंधाद्वृष्णयःस्नेहाद्यूयंभक्त्यावयंविभो ३० कतमो
पिनवेनःस्यात्पंचानांपुरुषंप्रति तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेत् ३१ मातृष्व
स्रेयोवःचैद्योदंतवक्रश्चपांडव पार्षदप्रवरौविष्णोर्विप्रशापात्पदाच्युतौ ३२ यु धि उ
कीदृशःकस्यवाशापोहरिदासाभिमर्शनः अश्रद्धेयइवाभातिहरेरेकांतिनांभवः ३३

भिःचिंतयतांपंचानांमध्येनैकतमोपीत्युक्तं ३० तदेवमिति द्वाभ्यांप्रस्तावकथामुक्त्वाश्रीकृष्णेशि
शुपालस्यवैरानुबंधेकोहेतुरित्यपेक्षायांतमेवेतिहासंवक्तुमाह मातृष्वस्रेयइतिद्वाभ्यांप
दात्प्रच्युतौ ३२ हरिदासोअभिमर्शतिअभिभवतीतितथा अश्रद्धेयःअनादरणीयइवअ
संभवात् भवोजन्म ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰
स॰ टी॰
४

असंभवमेवाह जन्मेति तुभ्यं तैः प्राकृतैर्देहेंद्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः
प्राकृतदेहसंबंधेन संबद्धमेतदाख्यानमाख्यातुमर्हसि ३४ ३५ कथंभूताः सनंदनादयः पंचवा षड्
वा हायनानि येषां ते अर्भा बाला तद्वदाभा येषां ते सर्वेषां मरीच्यादीनामपि दिग्वाससः दिगंबराः अ

देहेंद्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनां देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३४ ना
रद उवाच एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं यदृच्छया सनंदनादयो जग्मुश्चरंतो भुवन
त्रयं ३५ पंचषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वाःस्थौ तान्
प्रत्यषेधतां ३६ अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चार्हथः रजस्तमोभ्यां रहिते पादमू
ले मधुद्विषः ३७ पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः एवं शप्तौ स्वभवनात्प
तंतौ तैः कृपालुभिः ३८ प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पतां जज्ञाते तौ दितेः
पुत्रौ दैत्यदानववंदितौ ३९ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः हतो हिरण्यक
शिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ४० हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः ४१ ॥ ॥

तः शिशून्मत्वा ३६ वासमपि नार्हथः कुतः पुनः सत्सेवामिति चकारार्थः हे बालिशौ अतो हेतोः आ
शु यातं ३७ वां युवयोः त्रिभिर्जन्मभिर्लोकाय स्वस्थानप्राप्तये कल्पतां तावत् अयं शापः समा
प्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ३८ धरोद्धारे निमित्ते तत्प्रतियातीहतः ४० ॥ ॥ ४

हिरण्यकशिपोर्वधकारणं सूचयति हिरण्यकशिपुः पुत्रमिति ४१ सर्वभूतानामात्मभूतेऽतः समः ब्रह्मैवपश्यतीतितथातंअतः प्रशांतंद्वेषादिरहितः अतएवभगवत्तेजसास्पृष्टंव्याप्तंउद्यमैः शस्त्रप्रहारादिभिः ४२ विश्रवसः सुतौ ४३ न्यहनत् हतवानित्यर्थः तर्हितदेवकथनीयमित्यतआहंश्रोष्या

नाशक्नोद्धंतुमभि २

हिरण्यकशिपुः पुत्रंप्रह्लादंकेशवप्रियं जिघांसुरकरोन्नानायातनामृत्युहेतवे ४१ सर्वभूतात्मभूतंतंप्रशांतंसमदर्शनं भगवत्तेजसास्पृष्टंनशक्नोद्धंतुमुद्यमैः ४२ ततस्तौराक्षसौजातौकेशिन्यांविश्रवःसुतौ रावणःकुंभकर्णश्चसर्वलोकोपतापनौ ४३ तत्रापिराघवोभूत्वान्यहनच्छापमुक्तये रामवीर्यंश्रोष्यसित्वंमार्कंडेयमुखात्प्रभो ४४ १ तावेवक्षत्रियौजातौमातृष्वस्रात्मजौतव अधुनाशापनिर्मुक्तौकृष्णचक्रहतांहसौ ४५ वैरानुबंधतीव्रेणध्यानेनाच्युतसात्मतां नीतौपुनर्हरेःपार्श्वंजग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ४६ यु धि उ च विद्वेषोदयितेपुत्रेकथमासीन्महामुने ब्रूहिमेभगवन्येनप्रह्लादस्याच्युतात्मता ४७ ३ श्री भा ग ते स म धे प्र मो यः १ ॥ ॥ ॥ ॥

ह रामवीर्यमिति ४४ कृष्णचक्रेणहतमंहोययोः तौ तयोःपापमेवहतंनतुतावित्यर्थः ४५ ४६ येनकारणेनप्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्युतेकचित्तत्वंतदपिब्रूहीतिशेषः ४७ ३ श्री वा टी का स म धे प्र मो यः १ ॥ राम ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेविस्तरोक्षेणलोकंविस्मापयदानवैः तद्धतभ्रातृपुत्रादीनितिहासैरसांत्वयन् भगवद्द्वेषएवं
तत्द्वेषेपिकारणमित्याशयेनाह भ्रातरीत्यादिनाएवंदेवपक्षपातेन १ कोपेनउतप्रतिशये
नज्वलद्भ्यांकोपाग्निधूमेनधूम्रमंबरंनिरीक्षमाणः २ करालदंष्ट्राभिर्युक्तयाउग्रयादृष्ट्यादुःप्रेक्ष्य

ना द वाच भ्रातर्येवंविनिहतेहरिणाक्रोडमूर्तिना हिरण्यकशिपूराजन्पर्यतप्यद्रुषा
शुचा आहचेदंरुषाघूर्णःसंदष्टदशनच्छदः कोपोज्ज्वलद्भ्यांचक्षुर्भ्यांनिरीक्षन्धूम्रमं
बरं २ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्यादुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः शूलमुद्यम्यसदसिदानवानिदमब्रवी
त ३ भोभोदानवदैतेयाद्विमूर्धन्त्र्यक्षशंबर शतबाहोहयग्रीवनमुचेपाकइल्वल
४ विप्रचित्तेममवचःपुलोमन्शकुनादयः शृणुतानंतरंसर्वेक्रियतामाशुमाचि
रं ५ सपत्नैर्घातितःक्षुद्रैर्भ्राताभेदयितःसुहृत् पार्ष्णिग्राहेणहरिणासमेनाप्युपधा
वनैः ६ तस्यत्यक्तस्वभावस्यघृणेर्मायावनौकसः भजंतंभजमानस्यबालस्येवास्थिरा
त्मनः ७ ॥ ॥

भ्रुकुटीयुक्तंमुखंयस्यसः ३ ४ ५ समेनाप्युपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैःपार्ष्णिग्राहेणसत्ता
६ एवंत्यक्तःस्वभावःसत्त्वंयेनतस्यघृणेःशुद्धेतेजोमयस्यापिमाययावनौकसःवराहरूपस्य
सतःअस्थिरात्मनःअव्यवस्थितचित्तस्यकुतः योयोभजतितंतंभजमानस्यानुसरतः ७ ॥

तस्य रुधिरेण यावत् तर्पयिष्यामि तावत् स्वयं भुवं यातेति तृतीयेनान्वयः ननु देवैः तद्वधः कारितः अत
स्तैः किं न हन्यन्ते तत्राह तस्मिन् कूटे कपटे अहिते शत्रौ पुत्रे कूटमीहितं यस्येति वा नष्टे दृष्टे सति देवाः
शुष्यन्ति स्वयमेव नाशं यास्यन्ति कुतः विष्णुर्देवप्राणो यं याति ९ ततो यज्ञादियुक्तान्नमूहयध्वया
तयधं १० ननु तैः किमपराद्धं तत्राह विष्णुरिति द्विजानां क्रिया अनुष्ठानं मूलं यस्य सः यतोसौ य

मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ८
तस्मिन्कूटे हिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ९
तावद्यात भुवं यूयं ब्रह्मक्षत्रसमेधितां सूदयध्वं तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः १०
विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान् देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ११
यत्र यत्र द्विजा गावो वेदा वर्णाश्रमाः क्रियाः तं तं जनपदं यात संदीपयत वृश्चत १२
इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसादृताः तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः १३
पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च १४

ज्ञो धर्ममयश्च यः अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्मूलत्वात् मनाक् तत्तदाश्रयाणां वधेनैव तद्वध इति भावः ११
तस्मात्परमसंरम्भेण तत्साह यत्र यत्रेति संदीपयत वृश्चत छेदं कुरुत १२ पुरं हट्टादिमत् ग्रामस्तद्र
हितः व्रजो गवां वासः उद्यानं कृत्रिमं वनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामो कृत्रिमवनं आश्रम ऋषीणां स्थानं आ
करो रत्नादीनां खेटः कृषीवलानां वासः खर्वटो गिरिद्रोण्यां ग्रामः घोष आभीराणां वासः पत्तनं

भा॰ खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यान् जंबाम्रप्रभृतीन् शरणानि गृहान् १४ विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागा
टी॰ स॰ नामभावात् दिवं परित्यज्य १५ तदेवं प्रजानां कदनं दानवेषु कुर्वत्सु स्वयं स्वर्गराज्यादि साधयित्वा तत्प
७ स्तत्कामः प्रथमं यत्कृतवान् तदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना कटोदकं मृताय प्रदेयमुदकं ।

केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् आजीव्यांश्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाण
यः प्रादहन्शरणान्येके प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः १४ एवं विप्रकृते लोके दैत्येंद्रानुच
रैर्मुहुः दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः १५ हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेत
स्य दुःखितः कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसांत्वयत् १६ शकुनिं शंबरं धृष्टिं भू
तसंतापनं वृकं कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचं १७ तन्मातरं रुषाभानुं
दितिं च जननीं गिरा श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर १८ हि ण्य शि उ
च अंबांब हे वधूः पुत्रा वीरा मार्हथ शोचितुं रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वधईप्सि
तः १९ भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः

आदिशब्दात्प्रेतश्राद्धं च १६ । १७ । १८ हे वधूः इति भ्रातृभार्यां संबोधयति १९ भवतु नाम मृतस्य श्ला
घ्यो वधः तथाप्यस्माकं तावद्बंधुर्गत एवेति चेत् तत्राह भूतानामिति दैवेन प्राचीनकर्मणा
एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनश्च स्वैः स्वकर्मभिः उन्नीतानां वियोजितानाम् २० ॥ ॥

एवंलोकहृस्याशोकंनिर्वापयतत्वहृत्त्वावारयतिनित्यइति नित्यःमृत्युशून्यः अव्ययः अपक्षयशून्यः शु
द्धः निर्मलः सर्वगतः सर्ववित् सर्वज्ञश्चसर्वज्ञहेतुः परो देहादिव्यतिरिक्तः अतोमृत्युइतिकृशाइतिम
लिनइतिविद्युक्तइतिअज्ञइतिशोकोनकार्यइत्यर्थः कथंतर्हितस्यसंसारः तत्राह यतइति आत्म
नोमाययास्वाविद्ययालिंगंधत्तेगुणान्सत्वादीन् देहान्सत्वादीन्वाविशेषेणसृजन्स्वी
कुर्वन्लिंगशरीरोपाधिःसंसारइत्यर्थः एतत्सदृष्टांतंप्रपंचयतियथेतिचतुर्भिः तरवःप्रतिनि

नित्यआत्माव्ययःशुद्धः सर्वगःसर्ववित्परः धत्तेसावात्मनोलिंगंमाययाविसृजन्गुणान्
२१ यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचलतीवभूः २२
एवंगुणैर्भ्राम्यमाणेमनस्यविकलःपुमान् यातितत्साम्यतांभद्रेह्यलिंगोलिंगवानिव
२३ एषआत्मविपर्यासोह्यलिंगेलिंगभावना एषप्रियाप्रियैर्योगोवियोगःकर्मसंसृतिः
२४ संभवश्चविनाशश्चशोकश्चविविधःस्मृतः अविवेकश्चचिंताचविवेकास्मृतिरेवच २५

विंविताः उपाधिधर्माउपहितेभवंतीति दृष्टांतमुक्त्वाग्राहकधर्माग्राह्येभवंतीतिदृष्टांतमाह
चक्षुषेति २२ अविकलः परिपूर्णोपिएवतत्साम्यतांमनःसमतामित्यर्थः २३ लिंगभावना
देहाभिमानः एषआत्मनोविपर्यासः अन्यथाभावः तमेवाहप्रियैरप्रियैर्वियोगः अप्रियैर्यो
गश्चकर्मचसंसृतिश्चनानागर्भेषुप्रवेशः २४ ततश्चसंभवउत्पत्तिःविवेकस्यास्मृतिः अ
ननुसंधानं २५ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰टी॰सं॰ ७

अत्रापि शोकहेतुं विनाहृष्यैवायं शोकस्तस्मिन्नर्थे प्रेतस्य स्वतस्तस्य ये बांधवास्तेषां च २६ उपासत तत्समीपे आहृत्य स्थिताः २७ विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टानि आभरणानि स्रजश्च यस्य शरेण निर्भिन्नं हृदयं यस्य असृजा रक्तेन आविलं लिप्तं २८ प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं यमस्य प्रेतबंधूनां संवादं तं निबोधत २६ उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत २७ विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजं शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलं २८ प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदच्छदं रजःकुंठमुखांभोजं छिन्नायुधभुजं मृधे २९ उशीनरेंद्रं विधिना तथा कृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं घ्नंत्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ३० रुदंत्य उच्चैर्दयितांघ्रिपंकजं सिंचंत्य अस्रैः कुचकुंकुमारुणैः विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजंत्य आक्रंदनया विलेपिरे ३१ अहो विधात्राकरुणेन नः प्रभो भवान्प्रणीतो दृगगोचरां दशां उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतोऽधुना येन क्रि॰

रभसा संरंभेण दष्टो दच्छदं ओष्ठो येन रजसा कुंठं आहृतं मुखांबुजं यस्य छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य २९ यस्य पादयोः उपसमीपे आसमंतात् ३०·३१ विलापमेवाह अहो इति हा भो अकरुणेन मम वाऽऽऊः दृग्गामगोचरां दशां येन भवान् प्रणीतो गमितः तेन विधात्रा त्वमधुना शुचाविवर्द्धनः

८

त्वयासुहृत्तमेनावयंकथंस्यामभवेमजीवेम अतः हेवीरयत्रत्वंयास्यसितत्रतेअनुयानमनुगम
नेतवपादयोः शुश्रूषांकुर्वतीनामस्माकंदिशदेहि ३३ निर्हरिद्भिर्हार्येणयनेनअस्तेअस्ताचलंमति
३४ परिदेवितंरोदनंस्वपुर्यामेवाश्रुत्यश्रुत्वातत्रस्वयमेवोपयातोयमः तानाह अहोइत्यादिना
३५ वयसाअस्मत्तोधिकानामपिलोकस्यविधिंजन्ममरणादिप्रकारंविश्रुतामपिविमोहमेवाह

त्वयाकृतज्ञेनवयंमहीपतेकथंविनास्यामसुहृत्तमेनते तत्रांन्वयानंतववीरपादयोःशु
श्रूषतीनांदिशयत्रयास्यसि ३३ एवंविलपतीनांवैपरिगृह्यमृतंपतिं अनिच्छतीनां
निर्हारमर्कोस्तंसंनिवर्तत ३४ तत्रहप्रेतबंधूनामाश्रुत्यपरिदेवितं आहतान्बा-
लकोभूत्वायमःस्वयमुपागतः ३५ य उ च अहोअमीषांवयसाधिकानांविप
श्यतांलोकविधिंविमोहः यत्रागतस्तत्रगतंमनुष्यंस्वयंसधर्माअपिशोचंत्यपार्थं ३६

यत्रयस्मादव्यक्तादागतः तत्रैवगतमपार्थंप्रोचंति तदुक्तंगीतासु अव्यक्तादीनिभू
तानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवनेति किंच स्वयमपिस
धर्मामर्त्तनसहसमानोमर्त्यलक्षणोधर्मोयेषांतथाभूताअपि ३६ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अबलादुर्बलाअपिवृकादिभिरभक्ष्यमाणावयं तत्रहेतुःयोंतर्गर्भेरक्षतिसएवहिविश्वंरक्षितार
क्षति ३७ ननुतस्यरक्षणेकिंप्रयोजनंनकिंचिदपिकिंतुक्रीडैवकेवलमित्याह यइच्छयेविश्वंसृ
जतिसंहरतिचभोअबलाःतस्येशितुःचराचरंक्रीडासाधनमाहुःअतएवनिग्रहेसंहारेसंग्रहे
पालनेचप्रभुः ३८ प्रभुत्वमेवअन्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयति पथीतिदिष्टेनदैवेनईश्वरेणवि

अहोवयंधन्यतमायदत्रत्यक्ताःपितृभ्यांनविचिंतयामः अभक्ष्यमाणाअबलावृका
दिभिःसरक्षितारक्षतियोहिगर्भे ३७ यइच्छयेशःसृजतीदमव्ययोयएवरक्षत्यवलुं
पतेचयः तस्यावलाःक्रीडनमाहुरीशितुःचराचरंनिग्रहसंग्रहेप्रभुः ३८ पथिच्युतंति
ष्ठतिदिष्टरक्षितंगृहेस्थितंतद्विहतंविनश्यति जीवत्यनाथोपितदीक्षितोवनेगृहेपि
गुप्तोस्यहतोनजीवति ३९ भूतानितैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवंतिकालेनभवंतिस
र्वशः नतत्रहात्माप्रकृतावपिस्थितस्तस्यागुणैरन्यतमोनिबध्यते ४० ॥ ॥

हितंअस्यहन्तुःतेअनुपेक्षितःत्यक्तः ३९ तदेवमात्मनोजन्ममरणादिकमंगीकृत्येश्वराधीन
त्वान्नशोकःकार्यइत्युक्तेइदानींतुदेहानामेवजन्मादिनत्वात्मनइत्याहत्रिभिः भूतानिदेहाःनि
जयोनिःस्वकारणभूतंलिंगशरीरंतन्निमित्तैःकर्मभिःभवंतिजायंतेनभवंतिनश्यंतिच सर्वशः
देवादिदेहाअपितत्राहतदाप्रकृतौदेहेस्थितोप्यात्मातस्यागुणैर्देहधर्मैःजन्मादिभिर्ननिबध्य
तेनयुज्यतेयतःअन्यतमोदेहादिभ्यस्तत्त्वविलक्षणः ४० ॥ ॥

नन्वहं कृशः स्थूल इत्यादौ न वैलक्षण्यं प्रतीयते नेत्यत्राह इदं मोहजं अविवेकादात्मत्वेन जातं वस्तु
तत्तु पृथगेव यत ईयते दृश्यते भौतिकं च यथा गृहमित्यन्वयः अत्रैवं प्रयोगः इदं भौतिकाच्चद्रु
हषात् शरीरे भिन्नं दृश्यत्वात् भौतिकत्वाच्च यथा त्वं तावविवेकिनश्चात्मत्वेनाभिमतमपि गृहं ततः
पृथक् कृतं गृहमिति भौतिकत्वानुमाने विकृत एवञ्चात्मनो जन्माद्यभावमुपसंहरति यथौदकैः पर
माणुभिर्जातो वृद्धादिः यथा च पार्थिवैर्जातो घटादिः यथा तैजसैर्जातः कुंडलादिर्विनश्यति

इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथक् भौतिकमीयते गृहं यथौदकैः पा
र्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ५१ यथानलो दारुषु
भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक् स्थितः यथा नभः सर्वगतं न स
ज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः सन् विनश्यति न त्वात्मेत्यर्थः
५१ पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टांतद्वयमाह यथानलो दारुष्ववस्थितोऽपि दाहकत्वे
न प्रकाशकत्वेन भिन्न एव प्रतीयते यथा च देहगतः प्राणानिलो नासिकादिषु पृथक् स्थित एव
प्रतीयते देहस्थितेऽप्यात्मनः तद्धर्मसंयोगाभावे दृष्टांतमाह यथा नभो न सज्जते क्वापि संगेन प्रा
प्नोति यथा पुमानपि सर्वेषां गुणानां देहेंद्रियादीनामाश्रयः तेषामाश्रितो वा परः पृथगेवेत्यर्थः १७

किंचहेमूढाःयमनुशोचथसोयंपुरुषइतीस्तयज्ञःशेतेकिमितिशोचथनतेतावंतंकालमसौश्रृणो
तिअनंतरंश्रतिवक्तिच इदानींतस्यादर्शनान्मृतइतिशोचामइतिचेत् सतुशोचनीयोनभ
वतिप्राणापितस्यादर्शनादित्याह यःश्रोतेति ४३ ननुमुखनासिकासंचारीप्राणःश्रोताव
क्ताचदृष्टएवनासौश्रोतावक्ताचअचेतनत्वादित्याह श्रोतेतिमहान् सर्वेंद्रियचेष्टाहेतुःअतएव
वामुख्यःप्राणोवैमुख्यइतिश्रुतेःकस्तर्हिवक्ताश्रोताचतत्राह यस्त्विहदेहेइंद्रियैस्तदर्थद्रष्टाआ

स्तयज्ञोनन्वयंशेतेमूढायमनुशोचथ यःश्रोतायोनुवक्तेहसनदृश्ये
तकर्हिचित् ४३ नश्रोतानानुवक्तायंमुख्योप्यत्रमहानसुः यस्त्विहे
हेंद्रियवानात्मासचान्यःप्राणदेहयोः ४४ भूतेंद्रियमनोलिंगान्देहान्
उच्चावचान्विभुः भजत्युत्सृजतिह्यन्यस्तच्चापिस्वेनतेजसा ४५ ॥

त्मासतुप्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्यएवचेतनः ४४ ननुचेतनत्वेअन्यत्वेचतस्याहंकृशः
स्थूलःकाणोबधिरइत्यादिदेहधर्मोपलब्धिःकुतस्तत्राह भूतेंद्रियमनोभिर्लिंग्यंतेलक्ष्यं
तेइतितथाभूतान् देहान् तेभ्योन्यएवभजति अहमितिमन्यते तर्हिकथंमोक्षइत्यतआह
तच्चभजनंस्वेनतेजसाविवेकबलेनउत्सृजत्यपिहिइत्यनुभवेप्रमाणयति ४५ ॥ ॥

ननु विवेकानंतरमप्याहारादिकर्मसु प्रवृत्तेर्बंधः स्यादेवेत्यत आह यावल्लिंगशरीरेणान्वितः तदभि
मानवानात्मा भवति तावदेव तस्य तत्कर्म निबंधनं बंधहेतुर्भवति ततो विपर्ययः देहधर्मभाक्त्वं ततः
क्लेशश्चानुवर्तते न तु लिंगाभिमाने निवृत्तेपि यतोयं मायायोगो विपर्ययादिर्मायया युक्तत्वम् इति ।
तथा न परमार्थ इत्यर्थः ४६ ननु सुखदुःखादीनां तत्साधनानां च सत्यत्वप्रतीतेः कुतो मायामय
त्वं तथा च बहवो वादिनः सत्यत्वमेव वदंतीति तत्राह वितथेति मिथ्याभूतायाम् अभिनिवेशः कोसौ गुणे
षु तत्कार्येषु सुखादिष्वर्थः परमार्थ इति दृक् वचश्चेति यत कुत इत्यत आह यथेति ४७ उपसंहृ

यावल्लिंगान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबंधनम् ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोनुवर्तते ४६
वितथाभिनिवेशोयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकं मृषा ४७
अथ नित्यमनित्यं वा नेह शोचंति तद्विदः नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ४८
लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां निर्मितोंतकः वितत्य जालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभनम् ४९
कुलिंगमिथुनं तत्र विचरत्समदृश्यत तयोः कुलिंगी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता ५०

इति अथ तस्मात् नित्यमात्मानम् अनित्यं देहं वा तद्विदः नित्यमनित्यं च जानंतः नन्वेवमुपदेष्टा
रोपि शोचंतो दृश्यंते तत्राह नान्यथेति ज्ञानदार्ढ्याभावात् स्वभावो न निवर्तत इत्यर्थः ४८ स्वयं
सधर्मोऽपीति यदुक्तं तदेति हासमाह लुब्धक इत्यादिना पक्षिणामंतकः ईश्वरेण निर्मितः स
न यत्र यत्र तेन तत्र तान् प्रलोभयन् जालं विस्तार्य विशेषेणाघ्टतवान् पाठांतरे तेषामामिषादिभिः
प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ४९ कुलिंगः कदंभपक्षिविशेषः कुलिंगयोर्मिथुनम् ५० ॥ ॥

भा॰
स॰
१०

शिवस्तंतंसां जालस्य स्तेस्तज्जनबंधंप्राप्य आपन्नो आपदं प्राप्तः ५१ आकरुणया सर्वतोनुकंपया करुणे
न ५२ आत्मनो देहस्यार्थेन विधुरा दुःखाभार्या अस्य जीवितेनानेन दुःखेयया भवत्येवं जीवता किमप्रयोज
नेअतो साम पि कामं नयति तस्यान्वयः ५३ नजाताः पक्षा येषां तान् कथं बिभर्मि पोष्यामि मे प्रजामातरे

सा सज्जतः शिवस्तंतंसां महिषीकालयं वितता ऊलिंगस्तां तथापन्नो निरीक्ष्य भृशदुःखितः स्ने
हाद्दकल्पः कृपणः कृपणां पर्यदेवयत् अहो अकरुणो देवः स्त्रियाः करुणया विभुः कृपणं मा
नुशोचत्यादीनया किं करिष्यति कामं नयतु मां देवः किमर्द्धेनात्मनो हि मे दीनेन जीव
ताऽदुःखमनेन विधुरा दुःखा ५३ कथं त्वजातपक्षांस्तान् मातृहीनान् बिभर्म्यहं मंदभाग्याः
प्रतीक्षंते नीडे मे मातरं प्रजाः ५४ य ३ च एवं ऊलिंगविलयंतमार्त्तप्रियावियोगातु
रः स्वकं स एव तां शाकुनिकः शरेण विव्याध कालप्रहितो निलीनः ५५ एवं त्वमप
शांतात्मा यायमंदहृदयः नैवं प्राप्स्यथ शोचेत्याः पतिर्वर्षशतैरपि ५६ हि एष शि॰
च वाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ज्ञातयो मेनिरे सर्वे मनित्यमयथोत्थितं ५७
यम एतदुपाख्याय ततेवांतरधीयत ज्ञातयोपि ममजस्य चक्रुर्यत्सांपरायिकं ५८ ततो शो
चत मा यूयं परं चात्मानमेव च क आत्मा कः परो वात्र स्वीयः पारक्य एव च ५९ स्वपराभिनि
वेशेन विनाज्ञानेन देहिनां ना २३ इति दैत्यपतेः वाक्यं दितिराकर्ण्य सस्नुषा पुत्रशो

प्रतीक्षंते ५४ शाकुनिकः पक्षिहंता निलीनः सन् ५५ आत्मा पायं स्वमत्स्व ५६ अयथो
त्थितं मिथ्यैवाविर्भूतं ५७ सांपरायिकं परलोककृत्यं ५८ अशोचतेति पाठे अशोचत अभाषिः स्वप
रदृत्याभिनिवेश एवाज्ञानं तेन विना ५९ सस्नुषा स्नुषया सहिता ६० ३ स मे तीयः २ १०

तृतीये तस्य तपसा तं संवीक्ष्य जगद्विधिः आगात्प्रविस्मितस्तेन संस्तुतश्च वरानदात् तदेवं साधूनां क
दनेदानवानां द्विषत्वं धूनां शोकं च ततनिरूपणेनामनीयय त्कृतवान् तदाह हिरण्यकशिपुरित्या
दिना अप्रतिद्वंद्वमप्रतिपक्षहीनं एकमेव राज्ञां नेव्यधित्सत कर्तुमैच्छत् १ ऊर्ध्वौ बाहू यस्य नभसि दृष्टि
र्यस्य पादांगुष्ठेनाश्रिता अवनिर्येन २ जटानां दीधितिभिः कांतिभिः अंशुभिः रश्मिभिः प्रलयकर्ताग्र

ना ८३ हिरण्यकशिपुस्त्वाजेयमजरामरं आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं व्यधित्सत
१ स तेपे मंदरद्रोण्यां तपः परमदारुणं ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः २
जटादीधितिभी रेजे संवर्तार्क इवांशुभिः तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ३ त
स्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोग्निस्तपोमयः तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ४ च
चा ५ चक्षुभुर्नद्युदन्वंतः सद्वीपाद्रिश्चचाल भूः निपेतुः सग्रहास्तारा जज्वलुश्च दिशो दश ५ ते
न तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः धात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते ६ दैत्ये
न्द्र तपसा तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः तस्य चोपशमं भूमन्विधेहि यदि मन्यसे लो
कानयावन्नश्यति बलिहारास्तवाभिभो ७ ॥ ॥

र्क इव रेजे एवं येम्ललितिताः संतो विचेरुः ते देवाः पुनः स्वानि स्थानानि भेजिरे ३ विष्वगीरि
तः सर्वतः प्रसृतः सन् ४ द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता भूश्चलिता ५ ६ तव बलिहाराः करप्र
दाः पूजाकारिण इति नाश्रभितो भवतीत्यभिः हे अभिभो सर्वाधिपते पाठांतरे भो इति संबोधने
अभिअभितो यावन्न नश्यतीति संबंधः ७ ॥ ॥

भा॰ स्कं॰ ॥

ब्रह्मणस्तस्मिन्नद्वेषमुत्पादयितुं तत्संकल्पमाहुः तस्येति चतुर्भिः अथ यासाभिर्निवेदितं तत्त्वयाश्र
यतां ८ तपोयोगयोः समाधिना निष्ठया सर्वधिष्ण्येभ्यः श्रेष्ठं निजासनं सत्यलोकं यया अध्यास्ते अ
यितिष्ठति ९ तत्तथैवात्मनः साधयिष्यामि न तु ब्रह्मणा अतिदीर्घायुषा तपस्त्वात्तत्साधितं अ
त्यकुतः तत्साधयेत् तत्राह कालात्मनोरिति यस्मादप्यल्पत्वेन देहो वारंवारं म्रियेत तथापि का
लस्यात्मनश्चानित्यत्वात् बहुभिर्जन्मभिस्तपस्त्वात्तत्साधयिष्याम्येवेति १० वर्द्धमानेनेति यद्वा

तस्यैवं किल संकल्पमरतोऽश्रमरं तपः श्रूयतां किं न विदितं तवाथापि निवेदितं ८ ऊ॰
हृत्वा चराचरमिदं तपोयोगसमाधिना अध्यास्ते सर्वधिष्ण्येभ्यः परमेष्ठी निजासनं ९ तदहं
वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधिना कालात्मनोश्चानित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मनः १० अन्यथे
दं विधास्येऽहमयथा पूर्वमोजसा किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः ११ इति शु
श्रुम निर्बन्धं तपः परममास्थितः विधत्स्वानन्तरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वरः १२ तवासनं द्विजग
वां पारमेष्ठ्यं जगत्पते भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय विजयाय च १३ इति विज्ञापितो देवैर्भगवाना

तस्य फलमाह अन्यथेति सुरासुरादिव्यत्ययेन अयथा पूर्वं पुण्यपापादिव्यत्ययेन इदं जगद्विधा
स्यामि वैष्णवादिभिः ध्रुवादिपदैः किं प्रयोजनं अतस्तदेव साधयिष्यामि ११ इति तस्य दापद्व्यते
तस्य निर्बन्धं शुश्रुम अतएवासौ परमं तपआस्थितः पदत्र युक्तं तदनन्तरमेव विधत्स्व १२ अन्यथा तव ७
स्थानभ्रंशे सतिसाधूनां मनिष्टं स्यादिति शोचेत आहुः तवेति तव पारमेष्ठ्यमिदमासनं द्विजानां गा
वां च भवायोद्भवाय श्रेयसे सुखाय भूत्यै ऐश्वर्याय क्षेमाय त्वत्पालनाय विजयायोत्कर्षाय १३ ॥

वल्मीकादिभिः प्रतिछन्नं मध्यमं न ददर्श यस्मात्कथं चिद्दिलत्पतं श्राहेति द्वयोरन्वयः श्रावीलस्सम
ताद्भक्षितं मेदस्त्वतक्कमांसं च शोणितं च यस्य १५ अभ्रैरपिहितं क्विनंर वि मिव विलस्य १६ हृ
त्मारं धैर्यं दृष्टौ मेखिका विशेषैर्भक्षितो देहो यस्य १७ निरं तुः निषिद्धं मध्येन सः त्यक्तो दकरश्म

नद्दर्श प्रतिछन्नं वल्मीकत्तृणकीचकैः पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितं १५
तपंतं तपसा लोकान्यथाभ्रापिहितं रविं विलस्य विस्मितः प्राह प्रहसन्हंसवाहनः १६
अहो च उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपः सिद्धोसि काश्यप वरदोहमनुप्राप्तो व्रियतामीप्सितो व
रः १७ अद्राक्षमहमेतत्ते हृत्सारं महदद्भुतं दंशभक्षितदेहस्य प्राणा ह्यस्थिषु शेरते १८
नैतत्पूर्वर्षयः चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे निरंबुर्धारयेत्प्राणान्को वै दिव्यसमाः शतं १९
व्यवसायेन तेनेत दुष्करेण मनस्विनाम् तपोनिष्ठेन भवता जितोहं दितिनंदन २०
ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुरपुंगव मर्त्यस्य ते अमर्त्यस्य दर्शनं नाफलं मम २१
ना दृ च इत्युक्त्वादिभवो देवो भक्षितांगं पिपीलिकैः कमंडलुजलेनोक्षद्दि
व्येनामोघराधसा २२ स तत्कीचकवल्मीकात्सहऊजोबलान्वितः सर्वावयव
संपन्नो वज्रसंहननो युवा २३ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थः १९ ते अनेनव्यवसायेनैव तात जितोहं तपोनिष्ठेन भवता सत्तरां जितः २० अमर्त्यस्यम
मदर्शनं अफलं न भवति २१ आदौ भवतीत्यादिभवः उक्षितवान् २२ वज्रवत्संहन
नं अंगानां संयस्य तम मस्येमवस्थाभायस्य २३ तस्य दर्शनमेव महानुत्सवो यस्य २४ ॥

३ स्थित सत्पदं हेमा मो विभावस्तु ह्रीवेधसः॥ सनि रीद्यं वरेदेवं दंसकाउ मवस्थितम॥ न मे स्थि दसाभूमौ तदृशं वमहेत्सवः

भा॰
स॰
१२

हर्षेणास्य गिरि पुलकोद्भेद स्थयस्य २५ अंधेन निबिडेन तत्र हेतुः कालरूपेण प्रकृति गुणरूपेणाधीते
न तमसावृतमिदं जगत् यः अभिव्यनक् अभिव्यक्तमकरोत् २६ यश्च त्रिगुणेनात्मना इदं सृजति अव
ति लुंपति च तस्मै रजः सत्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते परापरमेश्वराय नम इति द्वयोरन्वयः २७ अत्र
च स्वप्रकाशत्वं जगत्कारणत्वं तत्त्वस्रष्टादिकर्तृत्वं महत्त्वं परमेश्वरत्वं चेति षड्विधत्वमुक्तं तदेव प्रपंचयन्
नमस्करोति नम इति चतुर्भिः बीजाय कारणाय नमः तत्र हेतुः आद्याय ज्ञानेन ज्ञप्तिः विज्ञानं विषयाकारं
ज्ञानं ते मूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं च दर्शितं बीजायेति निमित्तत्वमुक्तं उपा

उत्थाय प्रांजलिः प्राह ईक्षमाणो हृशा विभुं हर्षाश्रुकलकोद्भेदो गिरा गद्गदया गृणात् २५
हि ण शि रु च कल्पांते कालसृष्टेन योंधेन तमसावृतं अभिव्यनक् जगदिदं स्वयं
ज्योतिः स्वरोचिषा २६ आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुंपति रजः सत्वतमोधाम्ने पराय महते
नमः २७ नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे
२८ त्वमेव मिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानां चित्तस्य चित्तैर्मन इंद्रियाणां प

दान त्वं चाह प्राणादयो ये विकाराः तैर्व्यक्तिं कार्याकारं ईयुषे प्राप्तवते २८ एवमात्मना त्रिवृ
ता चेत्यनेनोक्तं कारणत्वं द्वैधा दर्शितं महत्त्वमीश्वरत्वं चाह त्वमेव जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थाव
रस्य च ईशिषे नियंता भवसि केन मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण अत एव प्रजापतिः तासां चित्तस्य
चित्तैश्चेतयित्रीणाम् अभूतानां याः चेतनायाः मनसश्च नियम्यानामिंद्रियाणां च पतिः अतस्त्वमे
व सहान् भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां आशयानां तद्वासनानामीश

१२

दनीयत्वम् भवतीकत्वेनअंतर्यामित्वेनजगत्पालकत्वमाह तमेवसमतंतन्नअग्निष्टोमादियज्ञान्
विस्तारयसिकथंत्रय्यातन्वावेदत्रयरूपेणकथंभूतयाचत्वारोहोतारोयत्रतत्वंतद्धौत्रैककर्मतद्विष
ययाविद्ययाआत्मवतांप्राणिनामात्मभूतः तमेवात्मात्माचअंतर्यामीकृतः यतः कविः सर्वतःत
त्कृतः एकः अखंडः तत्रहेतुः अनादिरनंतयारस्त्वेतिनास्त्यतःकालतःपारंचदेशतोयस्यसः ३ का
लरूपेणसंहर्तृत्वमाहतमेवेति लवादिभिरवयवैःत्रिणेमिरूपयसितद्देवंस्रष्टादिकर्तृत्वेपिनिर्वि
कारत्वमेवाहकूटस्थइतितत्रहेतवः आत्मात्मानरूपः परमेष्ठीपरमेश्वरः अजः जन्मशून्यः महान्
तंसमतंतन्वितततोवितन्वात्रय्याचतुर्होत्रैकविद्ययाच तमेकमात्मानमात्मवतामनादिरनंतपारः
कविरंतरात्मा ३ तमेवकालोनिमिषोजनानामायुर्लवाद्यावयवैर्दिणोषि कूटस्थआ
त्मापरमेष्ठ्यजोमहांस्त्वंजीवलोकस्यचजीवआत्मा ३१ ततःपरंनापरमप्यनेजदेतच्चकिं
चिद्व्यतिरिक्तमस्ति विद्याकलास्तेतनवश्चसर्वाहिरण्यगर्भोसिबृहत्त्रिपृष्ठः ३२ ॥ ॥
अपरिच्छिन्नः किंचजीवलोकएवकर्मवशाज्जन्मादिभिर्विक्रियतेत्वंतुतस्यजीवः जीवनस्यहेतुः यत
स्तस्यात्मानियंता ३१ तत्कुतः तत्राहत्वत्तइतित्वत्तोव्यतिरिक्तंयदिकिंचिद्भवेत् तर्हितस्याजन्मा
दिविकारस्त्वन्नियम्यत्वादिकंवाभवेत् ततःपरंकारणंअपरंकार्यंतत्तेनैवेतत् जंगमंअनेजत्स्था
वरंचव्यतिरिक्तंनास्तिवाधकंशास्त्रव्यतिरिक्तमस्तीतिचेत् नयतःविद्यावेदोपवेदादिविद्यास्था
नानिकलाश्चतदंगानितवैवतनवः तत्वद्व्यतिरिक्ताः तत्कुतः यतः त्वंबृहत् ब्रह्मैवासितदपिकुतः
तत्राह हिरण्यरूपंब्रह्मांडंगर्भेयस्यसः त्रिपृष्ठः त्रिगुणात्मकस्यप्रधानस्यपृष्ठेपरतःस्थितः अतरा

ननुब्रह्मांडशरीरस्यजीवस्यममकुतोब्रह्मत्वंकुतोवाब्रह्मांडगर्भत्वादितत्राहव्यक्तंकार्यमिदंतवशरीरं
व्यक्तंसत्यमितिवायेनशरीरेणत्वमिंद्रियप्राणमनसांगुणान्विषयान्भुंक्षेकिंतुपारमेष्ठ्येधाम
निस्वरूपेस्थितएवभुंक्षेनतुस्वरूपतिरोधानेनअतस्त्वमव्यक्तआत्मानिरुपाधिब्रह्मैवपुराणपुरुष
श्चेत्यर्थः ३३ ननुब्रह्मत्वंपुराणपुरुषत्वंकथंएवंस्यात्तत्राह हेअनंतयेनत्वयाअव्यक्तेनमनोवच
नागोचरेणरूपेणइदंविश्वंततंव्याप्तंतस्मैतुभ्यंभगवतेअचिंत्यैश्वर्यायनमः भगवत्वेहेतुः ।

व्यक्तंविभोस्थूलमिदंशरीरंयेनेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वं भुंक्षेस्थितोधामनिपारमेष्ठे
मू अव्यक्तआत्मापुरुषःपुराणः अनंताव्यक्तरूपेणयेनेदमखिलंततं चिदचिच्छक्तियुक्ता
यतस्मैभगवतेनमः ३४ यदिदास्यस्यभिमतान्वरान्मेवरदोत्तम भूतेभ्यःत्वद्विसृष्टे
भ्योमृत्युर्माभून्ममप्रभो ३५ नांतर्बहिर्दिवानक्तमन्यस्मादपिवायुधैः नभूमौनांबरेमृ
त्युर्ननरैर्नमृगैरपि ३६ व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः अप्रतिद्वंद्वतांयुद्धेए =
कपत्यंचदेहिनां सर्वेषांलोकपालानांमहिमानंयथात्मनः तपोयोगप्रभावानांय ॡ
न्नरिष्यतिकर्हिचित् ३८ ३ श्री ग ते हा रा म मे स्कं ट यो यः

चिच्छक्तिर्विद्याअचिच्छक्तिर्मायाताभ्यांयुक्तायेति ३४ ३५ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपिभ
गवतःआयुधैश्चमाभूत् ३६ व्यसुभिःअप्राणैःअसुमद्भिःसप्राणैः यथाआत्मनस्तवा ।
स्तितथाप्रतिद्वंद्वत्वादिकंदेहीतिशेषः तपसायोगेनचप्रभावोयेषांतेषांयत् अणिमाद्यै
श्वर्यंनरिष्यतिननश्यति ततंदेहीत्यर्थः ३८ ३ स मेत यं ३ ॥ ॥

यतर्थं तत्वरं लब्ध्वा विजित्याखिलोकपलान् विश्वद्वेषेण तान्सर्वान्दैत्येंद्रः समपीडयत् शतधृति
ब्रह्मा मम मतः यद्यपीमे दुर्लभाः २ अमोघोनुग्रहो यस्य ३ यदर्थं तपस्तप्तं तदाह एवमित्यादिना
४ ५६ सर्वेषां सत्वानां प्राणिजातानां येपे यतयस्तान् ७ त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्ते स्म अधि-
ना ८३. एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्ल
भान् १ ब्रह्मोवाच तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान्वृणीषे वरान्मम तथापि वितराम्यंग वरा
न्यद्यपि दुर्लभान् २ ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः पूजितोसुरवर्येण स्तूयमानः
प्रजेश्वरैः ३ एवं लब्धवरो दैत्यो बिभ्रद्धेममयं वपुः भगवत्यकरोद्द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मर
न् ४ स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन्महासुरः देवासुरमनुष्येंद्रान्गंधर्वगरुडोरगान्
५ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून् यक्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभूतपती
नथ ६ सर्वसत्वपतीन्जित्वा वशमानीय विश्वजित् जहार लोकपालानां स्थानानि सह
तेजसा ७ देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपं महेंद्रभवनं साक्षान्निर्मितं विश्व
कर्मणा ८ त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् यत्र विद्रुमसोपाना महामारक
ताभुवः ९ यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तंभपंक्तयः यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासना
नि च १० पयःफेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदाः कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यः शब्दयंत्य इत

ष्ठितवान् तत्र महेंद्रभवनमध्युवास अधिवसति स्म ८ अखिलसमृद्धियुक्तत्वमेवाह यत्रे
ति त्रिभिः १० मुक्तादामानि परिच्छदाः परिकराः यासां १० ॥ ॥ ११ ॥ राम ॥

स्वदतीः स्वदस्यः ११ ऊर्जितमधिकं चंद्रे तीव्रं शासनं यस्य १२ अंगहे राजन् उरुगंधिना उग्रगंधेन मधु
नास्वरयामतेऽग्रतएव विहृते विचूर्णिते तान्वेअग्रतिणीयस्यते अशेषधिस्पयाः सर्वलोकपालाः उ
पायनयुक्तैः पाणिभिरुपासत त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना पदमाश्रयभूतं उपासनप्रकारमाह जगु

महावलो।

रत्नस्थलेषु पश्यंति स्वदतीः सुंदरं स्वयं ११ तस्मिन्महेंद्रभवने महामना निर्जितलोक
एकराट् रेमेऽभिवंद्यांघ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरूर्जितचंडशासनः १२ तमंगमत्तम
धुनोरुगंधिना विहृत्तता म्रातमशेषधिस्पयाः उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपो
योगबलौजसां पदं १३ जगुर्महेंद्रासनमोजसा स्थितं विश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादयः गां
धर्वसिद्धाप्सरसो यो स्तुवन्मुहुर्विद्याधराश्चाप्सरसश्च पांडव १४ स एव वर्णाश्रमिभिः क्रतुभिः
भूरिदक्षिणैः इज्यमानो हविर्भागानग्रहीत्स्वेन तेजसा १५ अकृष्टपच्यातस्यासीत्सप्तद्वी
पवतीमही तथा कामदुघा द्यौस्तु नानाश्चर्यपदं नभः १६ रत्नाकराश्च रत्नौघांस्तत्प
त्न्यश्चोहुरूर्मिभिः क्षारशीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः १७ शैला द्रोणीभिराक्री
डं सर्वर्तुषु गुणान्द्रुमाः दधारलोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् १८ ॥ ॥

रिति १४ १६ तत्पत्न्यो नद्यः ऊहुः वहंति स्म रत्नाकरानेवाह क्षारेति १७ आक्रीडं क्रीडास्थानं गुणा
न् पुष्पफलादीन् सर्वलोकपालादीनां पृथग्विधान्गुणान्वर्षणदहनशोषणादीनेक एव दधार १८

निर्जिताः ककुभो येन यथोपजोषं यथा प्रीति १९ यत्तयो काष्ठा २२ अनूपावकरहितां तामेवाह
२४ मम दर्शने श्रवणं सर्वेषां श्रेयसामुपपत्तये संधिरार्षः २५ २२ ननु देवा हि विद्वेषमस्य वि
मत्वं त्यनिर्जितककुव एकराड् विषयान् प्रियान् यथोपजोषं भुंजानो नातृप्यदजितेंद्रियः
१९ एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः कालो महान्व्यतीताय ब्रह्मशापमुपेयुषः २०
तस्योग्रदंडसंविग्नाः सर्वलोकाः सपालकाः अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतं २१ त
स्मै नमोस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः यद्गत्वा न निवर्तंते शांताः संन्यासिनोमलाः २२
इति ते संयतात्मानः समाहितधियोमलाः उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः २३
तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिस्वना संनादयंती ककुभः साधूनामभयंकरी २४
मा भैष्ट विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये २५
ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य यत् तस्य शांतिं करिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षत २६
यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति २७ नि
वैराय प्रशांताय स्वसुताय महात्मने प्रह्रादाय यदा द्रुह्येत् हनिष्येपि वरोर्जितं २८ ना
२ ३ च इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः न्यवर्तंत गतोद्वेगा मेनिरे वासु

नाशो नास्ति ब्रह्मवरेणोर्जितत्वात् तत्राह निर्वैरायेति सर्वमहं सहे न मद्भक्तद्रोहमिति भावः २८
असुरं च हतं मेनिरे तदानीं तद्द्वेषस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः २९ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰टी॰
स॰
१५

तमेवदेवंवक्तुमादौतस्यमहत्त्वमाह तस्येत्यादिनागुणैर्महानभूत् गुणानेवाहमहदुपासकइत्या
दिना ३० सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्यएकएवप्रियश्चसुहृत्तमश्चसम्यक्नताआर्याणामंघ्रयोयेनईश्वर
इतिभावना ३१ व्यसनेषुनोद्विग्नचित्तःगुणेषुविषयेषुनिःस्पृहःयतस्तेषुअवस्तुदृक्दांताइंद्रिया
दयोयस्यरहितआसुरोभावोमत्सरादिर्यस्यसःअसुरोपिसन् ३३ अधुनापिगुणानपिधीयंतेति

तस्यदैत्यपतेःपुत्राश्चत्वारःपरमाद्भुताः प्रह्लादोभून्महांस्तेषांगुणैर्महदुपासकः ३० ब्रह्म
ण्यःशीलसंपन्नःसत्यसंधोजितेंद्रियः आत्मवत्सर्वभूतानामेकःप्रियसुहृत्तमः ३१ दासव
त्सन्नतार्यांघ्रिःपितृवद्दीनवत्सलः भ्रातृवत्सदृशेस्निग्धोगुरुष्वीश्वरभावनः ३२ विद्यार्थरू
पजन्माढ्योमानस्तंभविवर्जितः नोद्विग्नचित्तोव्यसनेषुनिःस्पृहःश्रुतेषुदृष्टेषुगुणेष्ववस्तुदृक्
दांतेंद्रियप्राणशरीरधीःसदाप्रशांतकामोरहितासुरोसुरः ३३ यस्मिन्महद्गुणाराजन्गृह्य
ंतेकविभिर्मुहुः नतेधुनापिधीयंतेयथाभगवतीश्वरे ३४ यंसाधुगाथासदसिरिपवोपि
सुरानृप प्रतिमानंप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवादृशाः ३५ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यंतस्यसू
च्यते वासुदेवेभगवतियस्यनैसर्गिकीरतिः ३६ न्यस्तक्रीडनकोबालोजडवत्तन्मनस्तया
कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशं ३७ आसीनःपर्यटन्नश्नन्शयानःप्रपिबन्ब्रुवन् ।

रोहितानभवंति अत्रहेतुःगृह्यंतेकविभिरिति ३४ साधुगाथासदसिसाधुकथाप्रसंगेवर्तमानाः
भायोप्रतिमानंदृष्टांतं ३५ सूच्यतेमयाकेवलंह्येतत्तेनतुकथ्यतेइतिवा ३६ नैसर्गिकरतेर्लि
गमाहन्यस्तक्रीडनकइतिषड्भिःतन्मनस्तयातदेकचित्तत्वेन ३७ एतान्यासनादीनिगोविंदेनप

१५

रुदति रोदिति वैकुंठस्य चिंतया शबलाया मिश्राया भिन्ना चेतना यस्य चिंतया आह्लादो यस्य ३९ उत्कं
ठः मुक्तकंठः सन् अरुन् चकार तच्चेष्टादिकं स्वयं कृतवान् ४० संस्पर्शं तद्भावापत्तिः तेन निर्वृतः
अस्पंदः स्थिरो यः प्रणयः तेन यः आनंदः तेन यत् सलिलं तेन युक्ते आमीलिते ईषन्निमीलिते ई

क्वचिद्रुदति वैकुंठचिंताशबलचेतनः क्वचिद्धसति तच्चिंताह्लाद उद्गायति क्वचित् ३९
नदति क्वचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् क्वचित्तद्भावनायुक्तः तन्मयोनुचकार ह ४०
क्वचिदुत्पुलकः तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः
४१ स उत्तमश्लोकपदारविंदयोर्निषेवया किंचनसंगलब्धया तन्वन् परां निर्वृतिमात्म
नो मुहुर्दुःसंगदीनस्य मनः शमं व्यधात् ४२ तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्म
नि हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे ४३ यु ष्टि उ च देवर्ष एतदिच्छा
मो वेदितुं तव सुव्रत यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्यघं ४४ पुत्रान्विप्रतिकू
लान्स्वान्पितरः पुत्रवत्सलाः उपालभंते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ४५ ॥ ॥

तृतीयस्य ४१ आत्मनः परां निर्वृतिं तन्वन् दुःसंगेन दीनस्यापि मनसः शमं शांतिं व्यधात् ४२
अघं द्रोहमकरोत् ४३ प्रथमाध्याये तेः पृष्टमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति देवर्ष इति तव त्त
तः तव वाक्यमिति वा साधवे अघमदात् साधोः हे कृतवान् इति यत् एतद्वेदितुं ४४ उपा
लभंते आक्षिपंति अघं तु नैव कुर्वंति अपरः शत्रुरिव ४५ ॥ ॥

भा॰
स॰
१६

अनवद्यान् अनुकूलान् साधून् अपगतदोषान् गुरुः पितेव देवता येषां तान् उद्दिश्य एवं न कुर्वन्तीति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः पुत्राय पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजितः प्रवर्तित इति यत् कौतू हलं विधम अपाकुरुष्व हाय यस्मात् पुत्राय यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः अत एव तत्कौतूहलं विधमेत्यर्थः ४८ इ स मे च र्थः ४ पंचमे गुरुतोधीतं तत्पक्तावि सुस्तेतोरते घातयद्विप सर्पाद्यैः सुतं दैत्यो न चाशकत् भगवद्भक्तिरेव विद्वेषकारणमिति वक्तुमाह पौरोहित्यायेत्यादिना का

किमुतानवद्यान्साधूंस्तादृशान्गुरुदैवतान् एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो पि तुः पुत्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ४८ इ श्री ग तेस म ये त ध्यायः ४ ना द वाच पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः षण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराज गृहान्तिके १ तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदं पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुर बालकान् २ यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेनुपपाठ च न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयं ३ एकदासुरराट् पुत्रमंकमारोप्य पांडव पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ४ म २३ तत्साधु मन्येसुरवर्य देहिनां सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् हित्वात्मपातं गृहमंधकूपं वनं

व्यः शुक्रः अतस्तस्य सुतौ तत्र न्यवसतामिति शेषः १ पाठ्यान् दंडनीत्यादीन् पाठ्यान् असुरबालकां त्वारत्यन्वयः २ अनुपपाठ अनन्तरं तथैव पपाठ च किं तु तत्साधु न मेने तत्र हेतुः स्वपर इत्यसद्ग्रहो मिथ्याभिनिवेश एवाश्रयो यस्य तत् ३ ४ हे असुरवर्य असद्ग्रहात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशाद्धे तोः समुद्विग्ना धीर्येषां वनं गतः सन् हरिमाश्रयेनेति यत् तदेवाहं साधु मन्ये कथंभूतं गृहं हित्वा आत्मनः पातं अधःपातनिमित्तं कूपं अन्धकूपवन्महामोहावहं ५ ॥ ॥ ५

परपक्षेविपक्षेसमाहिताः परिनिष्ठिताः हासमेवाह बुद्धिरिति ६ विस्मृपक्षैः श्रीभागवतेहेतुभूतैः ननु
तन्नहेतुः तत्तेषांप्रवेशः सत्यं तथापिप्रतिकूलैर्वैषांतरेणाकृष्टैः ७ दैत्यैर्गृहमानीतं ८ बालास
वीन्प्रतिकस्तवभूतवः ९ अहोमायामोहिताभवंतोमामाक्षिपंतीत्याशयेनतान्वदन्नाहपरः
स्वश्चेतिमिथ्याभिनिवेशोयदीययामाययैवकृतः नतुवास्तवः अतएवतयाविमोहितबुद्धीनां

ना ६ वाच श्रुत्वापुत्रगिरोदैत्याः परपक्षसमाहिताः जहासुर्बुद्धिर्बालानां भिद्यतेप =
रबुद्धिभिः ६ सम्यग्विधार्यतांबालोगुरुगेहेद्विजातिभिः विस्मृपक्षैः प्रतिकूलैर्नभिद्यता
स्पर्धीयया ७ गृहमानीतमाहूयप्रह्रादंदैत्ययाजकाः प्रशस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छं
तसामभिः ८ वत्सप्रह्रादभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा बालानतिकुतस्तुभ्यमेषबुद्धि
विपर्ययः ९ बुद्धिभेदः परकृतउताहोतेस्वतोभवत् भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकु
लनंदन १० प्रह्राद उ० परः स्वश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसांयन्माययाकृतः विमोहितधियांदृष्ट
स्तस्मैभगवतेनमः ११ सयदानुव्रतः पुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते अन्यएषतथान्योहमितिभे

भवतामेवदृष्टः नतुममतस्मैअचिंत्यमायेश्वरायनमः ११ अहोकिमेतत्प्रलपसितबुद्धि
भेदोयतोजातस्तत्कथयेत्याह्निमिः सन् तत्प्रसादादेवेत्युत्तरमाह सइतित्रिभिः सभगवान्
यदाअनुव्रतः अनुकूलोभवति तदापशूनामितिबुद्धिर्भेदगतासती मिथ्याविषयाभि
द्यतेभिन्नात्मनिष्ठाभवति १२ ॥ ॥

भा॰ स॰ १८

भेदस्मासत्वंदर्शयन्नाह सएषपरमात्मैवस्वैःपरैरितिस्यादिकैर्भिर्निरूप्यते युक्तंचैतत्तत्यतः यस्यवर्त्म
निर्जिज्ञासायाब्रह्मादयोपिमुह्यंति तत्रहेतुः दुरत्ययडर्घटमनुक्रमणंअनुचरितमनुवर्णनंचय
स्यसः ४ ननुनिर्विकारस्यकथंमतिभेदकत्वंतत्राह यथा आकर्षस्यायस्कांतस्यसमीपेस्वय
मेवभ्रमति चेतसःचक्रपाणेसन्निधिरेवकृतोजातस्तत्राह यदृच्छयेतिकस्यतपोदानादेःफलमे
तदितिनज्ञायतेइत्यर्थः ५ राजमेवकुडुवाचेतिशेषः ६ वेत्रंकशमउपायानांमध्येचतुर्थः

सएषआत्मास्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणोनिरूप्यते मुह्यंतियद्वर्त्मनिवेदवादिनो
ब्रह्मादयोह्येषभिनत्तिमेमतिं ४ यथाभ्राम्यत्ययोब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ तथामे
भिद्यतेचेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ५ एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वाविरराममहामतिः तंनिर्भ
र्त्स्याथकुपितःसदीनोराजसेवकः ६ आनीयतामरेवेत्रमस्माकमयशस्करः कु
लांगारस्यदुर्बुद्धेश्चतुर्थोस्योदितोदमः ७ दैत्यचंदनेवनेजातोयंकंटकद्रुमः य
न्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोर्भकः ८ ॥ ॥

दमोदंडःअस्यदुर्बुद्धेःउदितउक्तःप्रासेषुदुर्बुद्धेःतेहेतुःकुलस्यांगारवन्नाशहेतोः ७ ततःकुतः
तत्राह दैत्यापएवंचंदनद्रुमाः तेषांवनेअयंकंटकद्रुमस्तुसोजातः तदेवाह यस्यदैत्यरूपवनस्यमू
लोन्मूलनेपरशुस्थानीयस्यविष्णोःअयमर्भकएवनालायितः नालस्थिवाचरन् यथापरशोःछेदक
त्ववर्द्धनाद्दिनिर्मितोदंडःसहकारीतंविनाछेदनासंभवात् तथायंविष्णोर्दैत्यमूलछेदेहेतुत्वं

॥ २ ॥ सर्गः १८

इति तं प्रह्लादं भीषयन्धर्मार्थकामवर्गस्य प्रतिपादकं शास्त्रमध्यापयामास १८ १९ २० २१ ज्ञातं ते
यमुपायचतुष्टयं येन तं ज्ञात्वा दैत्येंद्रं प्रतिमात्रा स्पृष्ट्वा उद्गर्से स्थापिते २२ पादसेवनं परिचर्या अर्चनं
पूजा दास्यं कर्मणामर्पणं सख्यं तद्विश्वासादिः आत्मनिवेदनं देहसमर्पणं यथा विक्रीतस्य गवाश्वा

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनं १९ तत
एवं गुरुणा ताता ज्ञातज्ञेयचतुष्टयं दैत्येंद्रं दर्शयामास तन्मात्रा स्पृष्टमलंकृतं १९ पादयोः प
४ग्रा तितं बालं मतितं ग्राशिषाऽसुरः परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिं २० आरोप्यांक
मवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलाम्बुभिः आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर २१ हिरण्यक
शिपुरुः प्रह्लादानूच्यतां तात स्वधीतं किंचिदुत्तमं कालेनैतावता युष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भ
भवान् २२ प्र २३ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं स
ख्यमात्मनिवेदनम् २३ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियेत भगवत्यद्धा
तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् २४ निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा गुरुपुत्रमुवाचेदं
रुषा प्रस्फुरिताधरः २५ ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतासता असारं ग्राहितो बालो मा

देर्भरणपालनादिचिंता न क्रियते तथा देहं तस्मै समर्प्य तच्चिंतावर्जनमित्यर्थः २३ इति पुं
वैरुक्तानि नवलक्षणानि यस्याः सा अधीतेन चेद्भगवति विष्णौ भक्तिः क्रियेत सा च अर्पितैव
सती वदि क्रियेत न तु कृता सती यदि क्रियेत न तु कृता सती पश्चादर्प्यते तदुत्तममधीतं शिक्षि
तं वा तथाविधं किंचिदस्तीति भावः २४ २५ २६ ॥

मित्रत्वेन वर्त्तमानस्यापि तव विरोधाचरणेनासंभावितमित्याह संतिहीति दुर्हृं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते
रोग इति ब्रह्महत्यारोगी स्यात्सुरापः श्यावदंतकः स्वर्णहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पग इत्यादिस्मृ
तुक्तः पातकिनो रोगो यथोदेति तथा तेषामप्ययं विद्वेषादिकमुदेतीत्यर्थः २७ मत्प्रणीतं मया पाठि
तं नास्माभिः कृतं ऊहितं दोषमास्म अदाः अडागमआर्षः मपि दोषारोपं मा कृथा इत्यर्थः इंद्रशत्रो इति

संति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राः छद्मवेषिणः तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव २७
गु ३३ वाच न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेंद्रशत्रो नैसर्गिकीयं मतिरस्य
राजन्नियच्छ मन्युं कददाः स्म मा नः २८ ना २३ गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सु
तं न चेद्गुरुमुखीयं ते कुतोभद्रासती मतिः २९ प्र २३ मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा
मिथोभिपद्येत गृहव्रतानां अदांतगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां ३०

नहि ब्राह्मणेषु न तव कोप उचित इति भावः २८ गुरुमुखी गुरुवाक्यजनिता हे भद्र २९ आस्ता
मियं वार्त्ता भवादृशानां विषयासक्तानामनधिकारादित्याशयेनाह मतिरिति परतः गुरोः स्वतो वा
मिथो वा अन्योन्यतः नाभिपद्येत न संपद्येत केषां गृह एव व्रतं संकल्प इति कृत्यचिंता येषां अत
एव अदांतैरनपरतैर्गोभिरिंद्रियैर्हेतुभूतैः तमिस्रं संसारं विशतां तत्र च चर्वितस्यैव चर्वणं
येषां ३० ॥ ॥

ननु श्रीकृष्णस्य परमानंदरूपत्वात्ते पि तन्निष्ठा एव किं न स्युः तदज्ञानादित्याह नेति ये दुराशयाः वि
षयवासितांतःकरणाः ते हि विष्णुं न विदुः स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थः येषां तेषां गतिं गम्यं ननु ते पि गुरू
पदेशाद्विष्णुं ज्ञास्यंति तत्राह बहिर्विषये एवार्था येषां ते बहिरर्थास्तानेव गुरुत्वेन मंतुं शीलं येषां ते अतः
अंधैरुपनीयमाना अंधा यथा यथान्नं न विदुः किंतु गर्ते पतंति तथा ते पि ईशस्य तंत्र्यां दीर्घरज्ज्वां वेद
लक्षणायां उरुणि दाम्नि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां तस्यां काम्यैः कर्मभिः बद्धा एव भवंतीत्यर्थः त
दुक्तं विषयाविष्टचित्तानां विष्ण्वावेशः सुदूरतः वारुणीदिग्गतं वस्तु व्रजन्नैंद्रीं किमाप्नुयादिति

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः अंधा यथांधैरुपनीयमाना
गी वाचीशतंत्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ३१ नैषां मतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो य
दर्थः महीयसां पादरजोभिषेकं निःकिंचनानां न वृणीत यावत् ३२ इत्युक्तोपरतं पु
त्रं हिरण्यकशिपू रुषा अंधीकृतात्मा स्वोत्संगान्निरस्यत महीतले ३३ ॥ ॥

३१ ननु एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा इत्यादिश्रुति प्रतिपादितं विष्णुं
कथं न विदुः कुतो वा तेषां तस्मिन्प्रवेशः तत्राह नैषामिति निष्किंचनानां निरस्तविषयाभिमा
नानां पादरजसामभिषेकं यावन्न वृणीत तावत् श्रुतिवाक्यजातादपि एषां मतिरुरुक्रमस्यां
घ्रिं न स्पृशति न प्राप्नोति असंभावनादिभिर्विहन्यत इत्यर्थः अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थः
यस्यांघ्रिस्पर्शिन्याः मतेरर्थः प्रयोजनं महदनुग्रहाभावान्न तत्र निःश्रेयो नापीह मोक्षस्तेषामि
त्यर्थः ३२ निरस्यत निरास्यत विक्षेप ३३ ॥ ॥

भा॰ स॰ १९ अमर्षोसहनंतेनसहितयारुषाआविष्टोव्यासः कषायीभूतेआताम्रेलोचनेयस्यहेनैर्ऋताःराक्षसाः
३४ वध्यत्वेहेतुः यतोयंभ्रातृहाकुतोयोविष्णोःपादावर्चतितत्पक्षपातीत्यर्थःअतः सएवायमित्यन्व
यः ३५ अहोविष्णुरप्यविश्वसतीयंकिमितिस्वीकृतवानित्याह विष्णोर्वेति अहात्जहौ ३६ ननुत
वायमपत्यंचकथंवध्यः तत्राहपरोप्यौषधमिवहितकृच्चेत् तदपत्यमेवज्ञेयंसुतःस्वदेहजोपिआ

आहामर्षरुषाविष्टःकषायीभूतलोचनः वध्यतामाश्वयंवध्योनिःसारयतनैर्ऋताः ३४
अयंमेभ्रातृहासोयंहित्वास्वान्सुहृदोधमः पितृव्यहंतुर्यःपादौविष्णोर्दासवदर्चति ३५
विष्णोर्वासाध्वसौकिंनुकरिष्यत्यसमंजसः सौहृदंदुस्त्यजंपित्रोरहाद्यःपंचहायनः ३६
परोप्यपत्यंहितकृद्यथौषधंस्वदेहजोप्यामयवत्सुतोहितः छिंद्यात्तदंगंयदुतात्मनोहि म
तंशेषंसुखंजीवतियद्विवर्जनात् ३७ सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोजशयनासनैः सु
हृल्लिंगधरःशत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेंद्रियं ३८ नैर्ऋतास्तेसमादिष्टाभर्त्रावैशूलपाणयः
२ तिग्मदंष्ट्रकरालास्याःताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ३९ नदंतोभैरवंनादंछिंधिभिंधीतिवा
दिनः आसीनंचाहनन्शूलैःप्रह्लादंसर्वमर्मसु ४० ॥ ॥

हितःचेत् आमयइवआत्मानंममतातापकयाअंगमपियत्करचरणादितदप्यात्मनोहितंचे
त् छिंद्यादेवेत्यर्थः ३७ अतःसर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोजनेभोजनादिषुविषादिप्रयोगैरित्यर्थः
यथादुष्टमिंद्रियंमुनेःशत्रुः ३८ तिग्मातीक्ष्णादंष्ट्रायेषांकरालान्यास्यानियेषांतेचतेच ताम्राः
णिश्मश्रूणिशिरोरुहाश्चयेषाम् ३९ ॥ ॥ १९

परेईश्वरेयुक्तः समाहितआत्मामनोयस्यतस्मिन् तेषांमहाणानिष्फलाजाताः तत्रहेतवः ब्रह्मणीनि
विकारेअनिर्देश्येअविषयेभगवतिशर्वैश्वर्येअखिलात्मनि शास्त्रादीनामपिनियंतरि एवंभूतेप
रेश्वरेएवप्रनिर्दैवस्यसत्क्रियामहोद्यमाइव ४१.४२ अभिचाराः कृत्यादयः अवपातनानिगिरि
शृंगादयः तेभ्यःपातनानितैः अवटादिषुसंनिरोधश्च ४३ पर्वतानांउपरितेयैः वहुवचनैरभि
चाराणांवृत्तिंदर्शयतितत् हननेकर्तुंनाभ्यपद्यततमायनाशक्तोदित्यर्थः ४४ चिंतांसेवाह

परेब्रह्मण्यनिर्देश्येभगवत्यखिलात्मनि युक्तात्मन्यफलाआसन्नपुण्येवसत्क्रियाः ४१
प्रयासेपहतेतस्मिन् दैत्येंद्रः परिशंकितः चकारतद्वधोपायान्निर्वेधेनयुधिष्ठिर ४२ दि
ग्गजैर्दंदशूकेंद्रैरभिचारावपातनैः मायाभिःसन्निरोधैश्चगरदानैरभोजनैः ४३ हि
मवाय्वग्निसलिलैःपर्वताक्रमणैरपि नशशाकयदाहंतुमपापमसुरःसुतं ४४ चिं म
ने तांदीर्घतमांप्राप्तः तत्कर्तुंनाभ्यपद्यत एषमेबहुसाधूक्तोवधोपायाश्चनिर्मिताः ४५
तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैवतेजसा वर्तमानोविदूरेवैबालोप्यजडधीरयम् नविस्म
रतिमेनार्यंशुनःशेपइवप्रभुः ४६ ॥

एषइतित्रिभिः मेमयाअसाधुयथाभवतितथोक्तः असद्धर्मैरपकारैरभिचारैर्वा ४५ अ
विदूरेवर्तमानोपिबालोप्ययंअजडधीः निर्भयचित्तः मेअनार्यमन्यायंशत्रुत्वंवानविस्मरति
अजीगर्तस्यमध्यमपुत्रः शुनःशेफोनामपित्राभ्यांहरिश्चंद्रायक्रीतः सयथातयोरपकारमविस्म
रन्तद्विपक्षंविश्वामित्रमाश्रित्यगोत्रांतरमापन्नः तद्वत् यद्वास्वभावापरित्यागेदृष्टांतः शुनःशेफः

भा· टी· स· २०

अप्रमेयः अपरिमेयोनुभावो यस्य नकुतश्चिद्भयं यस्य नवा भविता अन्यथा मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः
४७ औशनसौ उशनसः पुत्रौ नीतिज्ञौ विविक्ते एकान्ते ४८ भ्रुवोर्विजृंभणेनैव त्रस्ताः समस्ताधि
ष्ण्याः यस्मिन् तस्य चिंत्यं न चक्ष्महे न पश्यामः पदमालंबनं नैवास्ति यद्वा शिशूनां वृत्ते गुणदोषयोः
पदं विषयो न भवतीत्यर्थः ४९ तथापि तद्बंधनमस्योचितमित्याहतुः इमं त्विति यावद्गुरुरागमि

अप्रमेयानुभावोयमकुतश्चिद्भयोमरः नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता नवा ४७ इति तं
चिंतया किंचिन्म्लानश्रियमधोमुखं शंडामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ४८ जितं
त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवोर्विजृंभणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपं न तस्य चिंत्यं तव नाथ चक्ष्महे न वै
शिशूनां गुणदोषयोः पदं ४९ इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा निधेहि भीतो न पलायते यथा
बुद्धिश्च पुंसो वयसार्यसेवया यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ५० तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञा
येदमब्रवीत् धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां यो गृहमेधिनां ५१ धर्ममर्थं च कामं च नितरां
चानुपूर्वशः प्रह्लादायोचतुः राजन्प्रश्रयावनताय च ५२ यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उ
पशिक्षितं न साधु मेने तच्छिक्षां द्वंद्वारामोपवर्णितां ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥

ष्यति तावद्बद्ध्वा निधेहि ततः किं अत ऊचतुः बुद्धिश्च समीचीना वयसा भवतीति ५० अनुज्ञाय तथे
त्यंगीकृत्य ५१ ततश्च तौ प्रह्लादाय धर्मादिकमूचतुः प्रश्रितश्चासौ अवनतश्च तस्मै यथावत् त्रिवर्ग
मनुशिक्षितमपि साधु न मेने तां शिक्षां च कुतः द्वंद्वै रागद्वेषादिभिर्विषयेष्वारमणं येषां तै
रुपवर्णितां ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २०

पराहृतः अन्यत्रगतः स उपहूतः संधिः पादस्पर्शनार्थः क्रीडार्थं कृतक्षणैः कृतोत्सवैर्लक्ष्यावरैरिति ५३
तेषां निष्ठां जन्ममरणादिलक्षणं विहात् ५४ द्वंद्वारामाणामीरितेहीहितैरनहृषिताधीयेवाय
तो बालाः ५५ स्निग्धेन वयस्यं हृदयमर्हतीति णचयेः ५६ ३ श्री भा स म धप मो यः
५ द्वेष्टे गुरौ गृहमध्ये प्रह्लादोऽदत्य बालकान् अनेकं पपरं ततं नारदोक्तमुपाविशत् निरर्थक
क्रियालापैरायुर्व्ययमजानतो प्रह्लादः सदयं प्राह धर्मं भागवतं कृती कौमार इत्यादिना ३

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ५३
अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ५४
ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः बाला अदूषितधियो द्वंद्वारामेरितेहितैः ५५
पर्युपासत राजेंद्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ५६ ॥
र भा व स म धप मो यः ५ प्रह्ला ३ च कौमार आचरेत्प्राज्ञो
धर्मान्भागवतानिह दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदं १ यथा हि पुरुषस्येह वि
ष्णोपादोपसर्पणं यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत् २ ॥ ॥ २

इहैव मानुषजन्मनि धर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेतत् तत्र कौमार एव यतः तदप्यध्रुवं न चैवंभूतं
जन्मांतरे यतः दुर्लभं तत्र धर्मानेवाचरेत् न स्वार्थं प्रयासान् भागवतानेव न काम्यान् त
त्र भागवतानेव धर्मानाचरेदिति तदुपपादयति यथा हीति चतुर्भिः इह पुरुषस्य विष्णोः पादो
पसर्पणमेव यथा अनुरूपं योग्यमित्यर्थः यद्यस्मात् एष प्रिय इत्यादि २ ॥ ॥

भा॰
स॰
२१

भोगोपमः कथं तत्राऽऽह इति चेत्तत्राह सुखमिति सर्वत्र पश्वादावपि दैवात्सर्वादृष्टादेव ३ अतस्तद
र्थं प्रयासो न कर्तव्यः यतः प्रयासात्परं केवलमायुषो व्यय एव यतस्तथा तेन प्रकारेण क्षेमं न प्राप्नोति
४ भयमाश्रितः संसाराद्भीतः पुरुषरूपं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति न विपद्येत अन्यथा क्षेमं न भवेत् ननु
प्रेप्सितिबालात् शीघ्रं क्षेमाय यतेत तेन उक्तं च यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो याव
च्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्

सुखमैन्द्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनां सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा दुःखमयत्नतः ३ तत्प्रया
सो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परं न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजं ४ ततो यतेत कुश
लः क्षेमाय भयमाश्रितः शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलं ५ पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तद
र्धं चाजितात्मनः निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेतेऽन्धं प्रापितस्तमः ६ मुग्धस्य बाल्ये कैशोरे क्री
डतो याति विंशतिः जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ७ दुरापूरेण कामेन मोहेन
च बलीयसा शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ८ को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानम
जितेन्द्रियः स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुं कोन्वर्थतृष्णां विसृजेत्प्राणेभ्योपि य ईप्सि ९

संदीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः आयुर्व्ययक्रममाह पुंस इति त्रिभिः यद्यस्मात् शेते ६
विंशतिवर्षाणि आयुर्याति ७ दुरापूरेण दुःखेन समन्तात्पूर्यमाणेन ८ ननु यौवने गृहासक्तो
प्रियश्चाहितः सन् क्षेमं यास्यतीत्याशंक्य तदसंभवं दर्शयन् कौमार एवाचरेदित्येतदुपपादय
ति गृहेष्विति सप्तभिः क्षीणा गतिर्यासां तानि मंगीकृत्य पितस्करादिरर्थं साधयति तस्मिन्नर्थे रसा

२१

किंच कथमित्यादि प्रियायाः संगादिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति तृतीयेनान्वयः मंत्रान् हितशिक्षाला पान् सुहृत्सु च संगं तेषां स्नेहेन सितो बद्धः कलानि मधुराण्यक्षराणि येषां च संगं तेष्वनुरक्तं चित्तं यस्य सः ११ ताः स्वसृगृहे स्थिताः हृदयाद् हृदयंगमाः मनोज्ञा उरवः परिच्छदा येषु तान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरंपरागताः १२ कोशस्कृत कोशस्कारो कीटकः स यथा गृहे ऊर्ध्वं त्रातं निर्गमाय द्वार मपि नायद्वारमपि नावशेषयति तथा कर्माणीहमानः ननु वितृप्तकामोपि दोषदर्शनेन विर

कथं प्रियाया अनुकंपितायाः संगं रहस्यं रुचिरांश्च मंत्रान् सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः पुत्रान्स्मरंस्ता दुहितॄर्हृदय्या भ्रातॄन्स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् १२ त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः औपस्थ्यजैह्व्यं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरंतमोहः १३ कुटुंबपोषाय वियन्निजायुर्न बुध्यतेर्थं विहतं प्रमत्तः सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्य

क्तः सन् त्यजेत् तत्राह औपस्थ्यं च शिश्नं जिह्वां च सुखं तदेवाधिकं मन्यमानः अतो दुरंतो मोहो यस्य सः कथं विरज्येत विरक्तः स्यात् १३ दुरंतमोहत्वं दर्शयन्नाह कुटुंबपोषणाय वियत् क्षीयमाणं निजमायुः पुरुषार्थं च विहतं न बुध्यते अत एव तापत्रयेण दुःखितचित्तोपि न निर्विद्यते दुःखं बुद्धिं न करोतीति यतः स्वकुटुंबे रामो रतिर्यस्य १४ ॥ ॥ ॥ ॥

भा० स० २२

प्रस्तुतचौर्यं करोतीत्याह वित्तेष्विति नित्यमभिनिविष्टं चेतो यस्य सः परवित्तहर्तुः प्रेत्य नरकलक्ष
णं इह च दंडादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् अथाप्यशांताभिलाषः सन् परवित्तं हरत्येव ११ तदेवं कोऽगर
हेष्वप्रमादित्यादिसप्तभिः श्लोकैरुपपादितं गृहादिषु प्रसक्तस्य वैराग्यासंभवमुपसंहरति विद्वा
नपीति स्वलोकायात्मपरामर्शाय न कल्पते किंतु विमूढो यथा तथा विद्वानपि तमः अभिनिवेश
मेव प्रपद्यते तत्र हेतुः य इति स्वीयमिदं पारक्यमिदमिति भिन्नो भावो भावना यस्य सः १२ तस्मात्कामा

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः । प्रेत्येह चाथाप्यजितेंद्रियस्तदशांत
कामो हरते कुटुंबी ॥ ११ ॥ विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुंबं पुष्णन् स्वलोकाय न कल्पते वै । यः स्वीय
पारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १२ ॥ यतो न कश्चित्क्व च कुत्रचिद्वा दीनः स्व
मात्मानमलं समर्थः । विमोचितुं कामदृशां विहारक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥ १३ ॥ त
तो विदूरात्परिहृत्य दैत्या दैत्येषु संगं विषयात्मकेषु । उपेत नारायणमादिदेवं स मुक्तसंगैरिषितोऽपवर्गः ॥ १४ ॥

एव भागवतान्धर्मानाचरेदिति सहेतुकमुपसंहरति यतः कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचितुं न सम
र्थः ततः नारायणमुपेत शरणं प्रपद्येतेत्युत्तरेणान्वयः असामर्थ्ये हेतुः अलं दीनो लंपटः अतः कामो
दृष्टिर्यासां विहारे क्रीडायां निमित्ते क्रीडामृगः विहारमिति पृथक्पाठे तासां विहारसाधनं सात्माने
यतस्तासां क्रीडामृगः स इत्यन्वयः किं च यत्तया स्तु निगडः शृंखलातुल्यो विसर्गः पुत्रादिरूपो भव
ति १३ विदूरात्परितः संगं परिहृत्य यद्वा अविदूरात् शीघ्रं नारायणमुपेतेत्यन्वयः यस्मात्स एवाप

॥ ७ ॥ श्रीधरीये टीका २२

वालानामस्माकंतद्भजनमशक्यमितिचेत्तत्राह नहीतिवह्वायासः अतिप्रयासः १९ आत्मत्वात्
सर्वत्रसिद्धत्वादितिचहेतुद्वयमुपपादयति परावरेष्विति चतुर्भिः ब्रह्मांतोयेषांस्थावरआदिर्येषांते
षुजीवेषुभौतिकेषुअजीवेषुघटादिषुमहत्सुचभूतेष्वाकाशादिषु २० गुणसाम्येप्रधानेगुणव्यति
करेमहतत्वादौचपरःब्रह्मस्वरूपः २१ कथंतर्हिद्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदःमाययेत्याह प्रत्यगात्मा
द्रष्टाभोक्तातत्स्वरूपेणव्यापकतयानिर्देश्यः दृश्यंभोग्यंदेहादितद्रूपेणचव्याप्यतयानिर्देश्योमायया

नह्यच्युतंप्रीणयतोवह्वायासोऽसुरात्मजाः आत्मत्वात्सर्वभूतानांसिद्धत्वादिहसर्वतः १९
परावरेषुभूतेषुब्रह्मांतस्थावरादिषु भौतिकेषुविकारेषुभूतेष्वथमहत्सुच २० गुणे
षुगुणसाम्येचगुणव्यतिकरेतथा एकएवपरोह्यात्माभगवानीश्वरोऽव्ययः २१ प्रत्यगात्म
स्वरूपेणदृश्यरूपेणचस्वयं व्याप्यव्यापकनिर्देश्योह्यनिर्देश्योविकल्पितः २२ केवला
नुभवानंदस्वरूपःपरमेश्वरः माययांतर्हितैश्वर्यईयतेगुणसर्गया २३ तस्मात्सर्वेषु
भूतेषुदयांकुरुतसौहृदं आसुरंभावमुन्मुच्यययातुष्यत्यधोक्षजः २४ ॥ ॥

ईयतइत्युत्तरेणान्वयः वस्तुतस्तुस्वयंअविकल्पितानिर्देश्योपिसन् यद्वाअनिर्देश्योपिएवं
निर्देश्यःसहिकल्पितईयतइत्यन्वयः २२ यतःकेवलानुभवात्मकआनंदएवस्वरूपंयस्यन
नुसएवचेत्सर्वत्रसर्वज्ञत्वाद्युपलभ्येततत्राह गुणात्मकःसर्गोयस्याःसागुणसर्गातयामा
ययाअंतर्हितमैश्वर्यंयेनसः २३ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुयथोचितंदयांसौहृदंचकुरुतपपाद
ययाउन्मुच्यसंत्यज्य २४ ॥

श्री· ततः किमतस्त्राह तुष्टे च तत्र तस्मिन् किमलभ्यं तथापि गुणपरिणामादैवादेव सि सिद्धा अयत्नतः सि
भा· द्धा ये धर्मादयः तैः किं अगुणेन च मोक्षेण कांक्षितेन किं तमुपगायतां नोस्माकमकांक्षितस्यापि त
स्क· स्य सिद्धेः यद्वा मामन्तोनन्तः तस्य चरणयोः सारं जुषां सुधां सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः २५ ।
२३ ननु च धर्मादेः पुरुषार्थत्वे किमिमाचार्याभ्यां वेदोक्तत्वेन सत्यत्वाभिहितः तत्राह धर्मोर्थः का
मश्चेति यस्त्रिवर्गः तदर्थं च या ईक्षाद्या अभिहिताः ईक्षा आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या नयदमौ तर्को

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः धर्मादयः
किमगुणेन च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः २५ धर्मार्थकाम
इति योभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता मन्ये तदेतदखिलं
निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः २६ ॥

दंडनीतिश्च विविधा च वार्ता जीविकेति तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थजातं स्वसुहृदः स्वांतर्यामि
णः परस्य पुंसः स्वात्मार्पणसाधनं चेत् तर्हि सत्यं मन्ये सत्यपरत्वात् अन्यथा तदसत्यमेव =
यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये सत्यं पुनः निस्त्रैगुण्यलक्षणं ४
परमस्य पुंसः स्वात्मार्पणमेवेत्यर्थः तदुक्तं भगवता त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति २३

तेषां विश्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह ज्ञानमिति यत्र नारदः श्रोता तत्र कुतो मादृशानामधिकार इ
तिमाशंक्य तेत्याह भगवतएकांतभक्तानांयस्मात्पद्रजः तेनप्लुतानांस्नातानांदेहिनांसर्वेषामपि
तज्ज्ञानंस्यात् नतूत्तमानामेवेतिनियमः २७ अतएवमयापिनारदात्श्रुतंविज्ञानसंयुतम
नुभवपर्यंतंधर्मंचश्रुतं २८ तत्रातिविस्मिताःएकांतिप्रह्लादेति एताभ्यामस्तेऽन्यंगुरुंनविद्मःप

ज्ञानंतदेतदमलंदुरवापमाहनारायणोनरसखः किलनारदाय एकांतिनांभगवतः
तदकिंचनानांपादारविंदरजसाप्लुतदेहिनांस्यात् २७ श्रुतमेतन्मयापूर्वंज्ञानंविज्ञा न
नसंयुतं धर्मंभागवतंशुद्धंनारदाद्देवदर्शनात् २८ दैत्यपुत्रा ऊचुः प्रह्लादत्वंवयं
चापिनर्तेऽन्यंविद्महेगुरुं एताभ्यांगुरुपुत्राभ्यांबालानामपिहीश्वरौ २९ बालस्यांतः
पुरस्थस्यमहत्संगोदुरन्वयः छिंधिनःसंशयंसौम्यस्याच्चेद्विस्रंभकारणं ३० इति
भा व स म येष ध्यायः ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥

तदागमनात्पूर्वमेवाहंनारदपार्श्वंगतइतिचेत् तत्राहुः बालानामपिश्रुतिशिष्टानामस्माकमेतौ
वीश्वरौनियंतारौनियंतारौअतस्त्वान्यत्रगमनेनसंभवति २९ सएवात्रागतइत्यपिनसंभवति
इत्याहुः बालस्येति दुरन्वयः दुर्घटः विस्रंभकारणंविश्वासहेतुः ३० इ श्री वा
र्थ पि या म स्कं ष ध्यायः ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सतत्तमेमातरगर्भस्थस्यस्मिन्नारदभाषितं प्रह्लादोवर्णयामासशिष्यप्रत्ययसिद्धये २ अप्रज्ञाविना
रद्दादेतन्मयागर्भइतीरितं तत्प्रस्तावकथामाहयद्वैः षोडशभिःस्वधीः अस्माकंपितरिदिहिरण्यक
शिपौ १ स्वकृतेनेवपापेनपापोसोग्रभक्तिभक्षितइतिहर्षेणवदन्तोयुद्धायमंचक्रुः ३.५ राज्ञःशि
ना ८३. च एवंदैत्यसुतैः पृष्टोमहाभागवतोसुरः उवाचस्मयमानस्तान्स्मरन्मद
नुभाषितं १ प्र ८३. पितरिप्रस्थितेस्माकंतपसेमंदराचले युद्धोद्यमंपरंचक्रुःविबुधादान
वान्प्रति २ पिपीलिकैरहिरिवदिष्टालोकोपतापनः पापेनपापोभक्षीतिवादिनोवासवाद
यः ३ तेषामतिबलोद्योगंनिशम्यासुरयूथपाः वध्यमानाःसुरैर्भीताडुद्रुवुःसर्वतोदिशं ४
कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान् नावेक्षमाणास्त्वरिताःसर्वेप्राणपरीप्सवः ५ व्य
लुंपन्राजशिबिरंअमराजयकांक्षिणः इंद्रस्तुराजमहिषींमातरंममचाग्रहीत् ६ नीय
मानांभयोद्विग्नांरुदंतींकुररीमिव यदृच्छयागतस्तत्रदेवर्षिर्ददृशेपथि ७ प्राहमेनांसुर″
पतेनेतुमर्हस्यनागसं मुंचमुंचमहाभागसतींपरपरिग्रहं ८ इं३ च आस्तेस्या″
जठरेवीर्यमविषह्यंसुरद्विषः आस्यतांयावत्प्रसवंमोक्षेर्थपदवींगतः ९ ना ८३. द्दि
ग्यंनिष्किल्बिषःसाक्षान्महाभागवतोमहान् त्वयानप्राप्स्यतेसंस्थामनंतानुचरोबली
विरंस्यावासंव्यलुंपन्सर्वस्वापहारेणनाशितवंतः ९० अनागसंनिरपराधामेनांनेतुंनार्हसीति
प्राह ८ अविषह्यंदुःसहंअतःप्रसवपर्यंतमत्रास्यतांततश्चअर्थस्यपदवींमार्गंगतःप्राप्तःसन्जा
तंपुत्रंहत्वामोक्ष्यामीत्यर्थः ९ साक्षात्सगुणोरेवमहान्ननुपित्रादिसंबंधात् त्वयाहंतम्यते

न संस्थां मर्तुं नयाम्यतितत्र हेतवो निः
किल्बिषइसादयः ९

अनंतस्य प्रियो योऽहंस वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या पतिं प्रदक्षिणीकृत्य ११ इहोष्यतामित्याहेति शे
षः १२ अंति समीपे १३ अंतर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्त्तुरागमनानंतरं प्रसूतये एवमपि स्वगर्भस्य
क्षेमाय १४ तस्याः शोकशांत्यै धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानं आत्मानात्मविवेकः तदुभयं प्रादा
त् ईश्वरः समर्थः १५ १६ भूयान्भवेत् वैशारदी स्वार्थे तद्धितः वेदाद्यहंकारच्छेदनिपुणेत्यर्थः १७

इत्युक्तस्तां विहायेंद्रो देवर्षेर्मानयन्वचः अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ११ ततो
नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमे आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्त्तुरागमः १२ तथेत्य
वात्सीद्देवर्षेरंति साप्यकुतोभया यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत १३ ऋषिं पर्यचरत्त
त्र भक्त्या परमया सती अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये १४ ऋषिः कारुणिकस्त
स्याः प्रादादुभयमीश्वरः धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलं १५ तत्तु कालस्य दीर्घत्वा
त्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः १६ भवतामपि भू
यान्मे यदि श्रद्दधते वचः वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा १७ जन्माद्याः षडिमे
भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना १८ ॥ ॥

कासौ वैशारदी धीरित्यपेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह जन्मेति दशभिः ज
न्माद्याः जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवंभूता इमे षड्भावविकाराः देहे सं
त्येवं यथा फलानां दृश्यंते न हृदात्मनि तथैव स्थिते देहस्य दृष्टा इत्यर्थः ईश्वरा विकारसमर्था
मूर्तिर्यस्य तेन १८ ॥ ॥

भा॰
स॰
२५

तदेवं देहधर्मैस्तद्वैलक्षण्येनात्मनो देहात् भेदो दर्शितः इदानीमात्मधर्मैरेव भेदं स्फुटयंस्तद
हंकारादिकं त्याजयति आत्मा नित्यः अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतेः अव्ययः अपक्षयशून्यः स
वोऽजरोऽमरः परमं व्योमन्निति श्रुतेः शुद्धः निरवद्यं निरंजनमिति श्रुतेः एकः एकमेवाद्वितीयमिति
श्रुतेः क्षेत्रज्ञः विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतेः आश्रयः यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमि
ति श्रुतेः अविक्रियः निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः स्वदृक् आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति श्रु
तेः हेतुः स इमाँल्लोकानसृजतेति श्रुतेः व्यापकः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतेः असंगः असंगो ह्ययं

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः अविक्रियः स्वदृक् हेतुर्व्यापकोऽसंगना
वृतः १९ एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मो
हजं त्यजेत् २० स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात्
क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद् ब्रह्मगतिं स लभेत २१ ॥ ॥

पुरुष इति श्रुतिश्रुतेः अनावृतः पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतेः १९ परैः श्रे
ष्ठैः विवेकसमर्थैर्देहाद्भेदं विद्वान् असद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत् २० तत्रैव विकल्पस्त्वज्ञानिनोपि
अपरोक्षानुभवेन ब्रह्मत्वप्राप्तिः कथं स्यात् यतोऽहंकारादित्यपेक्षायां तत्प्राप्तिप्रकारं सदृष्टा
न्तमाह स्वर्णकारः क्षेत्रेषु स्फुरत्स्वर्णकणेषु ग्रावसु योगैर्धमनाद्युपायैस्तदुपायाभिज्ञो हेमका
रो यथा स्वर्णं प्राप्नुयात् आत्मयोगैरात्मप्राप्त्युपायैर्ब्रह्मगतिं ब्रह्मत्वं अध्यात्मवित् आध्यात्मिके

२५ तकार्यकारणसंघातत्वात् २१

अथात्मविवेकमात्मनस्तूपायमाह अष्टाविति त्रिभिः मूलप्रकृतिः महदहंकारौ पंचतन्मात्राणि चे
त्यष्टौ त्रयः सत्वादयः ते च प्रकृतिगुणा एव न तु भिन्नाः एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि चेति षोडश
पुमानात्मैकः प्रोक्तः कपिलादिभिराचार्यैः एकत्वे हेतुः पुंसान्वितेनान्वयात् तदुक्तं मूलप्रकृति
रविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति २२
जगत् जंगमं तस्थुः स्थावरं अत्रैव सर्वसंघातात्मके देह एव मृग्यः अन्वेष्टव्यः स्वरूपं चैतदित्याह

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः त्रय एव हि तद्गुणाः । विकाराः षोडशाऽऽद्यार्यैः पुमानेकः समन्वयात् २२
देहस्तु सर्वसंघातो जगत्तस्थुरिति द्विधा । अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् २३
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विवेकेनोद्यतात्मना । सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः २४

नेति नेतीत्यनात्मारोहे क्रियमाणे स्वयमेव अतत्त्यजन् अनात्मवर्गात्स्वयं ग्रहमलभ्यमान इत्यर्थः २३
मणिषु सूत्रमिव सर्वत्रानुस्यूतत्वेनान्वयः अत एव मणिभ्यः सूत्रस्येव विवेके व्यतिरेक एतयोर्द्वैहैकां
तेन यो विवेकः एवोक्तो वा तेन उद्यतात्मशुद्धेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः स्थितिसृष्टिसंहा
रैः यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादिश्रुतयस्तत्क्रमसर्गाद्यनुसंधानेन तत्पदार्थं विमृशद्भिर्विचारयद्भिः अस

त्वरैः अस्यैर्दर्शितः पूर्वैरात्मान्वयः २४

विमर्शप्रकारमाह बुद्धेरिति द्वाभ्यां अध्यक्षः साक्षी २५ अत एभिर्बुद्धेर्भेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परि
तः क्षिप्तैः आत्मधर्मत्वेन निरस्तैः बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैर्बुद्धेरे
व त्रिगुणात्मकत्वात् कर्मकर्तृत्वाच्च तस्या एवैता अवस्था आत्मा बुद्ध्यन्वयात् तदवस्थावानिवाभा
ति न तत्त्वतः तस्यात्मनः स्वरूपं बुध्येत जानीयादित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः ऊष्मधर्मैर्गन्धैस्तदाश्रयं वायु
मिव २६ ननु तर्हि यथा ऊष्मा औपाधिकोऽपि वायोर्गन्धो विवेकज्ञानेन न निवर्तत एवमात्मनः सं

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः २५ ए
भिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः स्वरूपमात्मनो बुद्धेद्गन्धैर्वायुमिवान्वयात् २६
एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवाप्यते २७
तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः २८

सारो न निवर्तते इत्याशंक्याह एतद्द्वारः बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा न स्वतः हि यस्मात् बुद्धे
र्गुणैः कर्मभिश्च एतैर्निबध्यत इति तथा स चाज्ञानमूलः अतोऽपार्थो मिथ्याभूतोऽपि स्वप्न इवाप्य
ते वायोस्तु गंधवद्द्रव्यसंबंधस्यावास्तवत्वाद्विषमो दृष्टान्तः २७ यस्मादेवं निवृत्तिर्घटते तस्माद्बी
जमज्ञानं तस्य निर्हरणं दहनं किं तत् योगः कथंभूतः धियः प्रवाहं जाग्रदादिरूपमुपरमय
तीति तथा २८ ॥ ॥

तदेवंज्ञानप्रकारमुक्त्वातत्साधनंधर्मस्यतत्त्वंनारदोक्तमेवाहतत्रेतिपंचभिः यैर्धर्मैर्यथानुष्ठितैर्वीर
तीरितियत् श्रेयमुपायोभगवतोक्तः तथाहिगीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् य
त्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः इत्यादि २९
तत्रैवांतरंगानधर्मानाहगुरोःशुश्रूषयाभक्त्याप्रेम्णासर्वेषांलब्धानामर्पणेनच ३० तस्यलिंगानांमू

तत्रोपायसहस्राणामयंभगवतोदितः यदीश्वरेभगवतियथायैरंजसारतिः २९ गुरु
शुश्रूषयाभक्त्यासर्वलब्धार्पणेनच संगेनसाधुभक्तानामीश्वराराधनेनच ३० श्रद्धया
तत्कथायांचकीर्तनैर्गुणकर्मणां तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ३१ हरिः
सर्वेषुभूतेषुभगवानास्तईश्वरः इतिभूतानिमनसाकामैस्तैःसाधुमानयेत् ३२ एवंनि
र्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे वासुदेवेभगवतियथासंलभतेरतिं ३३ निशम्यक
र्माणिगुणानतुल्यानवीर्याणिलीलातनुभिःकृतानि यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं।
प्रोत्कंठउद्गायतिरौतिनृत्यति ३४ यदाग्रहग्रस्तइवक्वचिद्धसत्याक्रंदतेध्यायतिवंदतेज म
ने मुहुःश्वसनवक्तिहरेजगत्पतेनारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ३५ ॥ ॥

र्तीनामीक्षणमर्हणंचादिर्येषांवंदनादीनांतैश्च ३१ निर्जितःषण्णांकामक्रोधलोभमोह
मत्सराणामिंद्रियाणांवावर्गोयैः ३३ भगवद्भक्तेर्लिंगान्याह निशम्येतित्रिभिः गुणान्भ
क्तवात्सल्यादीन् अतिहर्षेणउद्गताःपुलकाअश्रूणिचयतोगद्गदंयथाभवतिएवंप्रोत्कं
ठउद्गायति ३४ ॥ ॥

भा॰टी॰सं॰ २८

तस्यभावः चेष्टादिः तस्यभावो भावना तेनानुकृतं त्र्याशयाकृती मनः शरीरे यस्य निर्दग्धं वीजं अत्ता नमनुशयो वासना च यस्य सः सम्यगेति प्राप्नोति ३६ ततः किमतआह अधोक्षजस्यालंभम नसास्पर्श पाठांतरे तस्याश्रयणमशुभः रागादियुक्त आत्मा मनो यस्य संसृतिचक्रशातनं त। न्निवर्तकं बुधाविदुः तदेवब्रह्मणो निर्वाणं लयो मोक्षः तदात्मकं सुखं विदुः हृदीश्वरमंतर्यामिणं

तदङ्घ्रिमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः निर्दग्धवीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजे ३६ अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनं तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ३७ कोतिप्रयासोसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ३८ रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः सर्वेर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ३९ ॥

३७ भक्तिरप्रकोतिचनमंतव्यमित्याह क इति छिद्रवत् आकाशवत् विषयाणामुपपादनैरर्जनैः। किं तत्र हेतुः सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिष्पत्तेः सूकरादिसाधारण्यापत्तेरित्यर्थः नचैवमादौ येन हत्वं दोषः नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य ३८ अनर्थकं च विषयार्जनमित्याह रायः अर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य तदुक्तमितिहासेषु धनेहि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव वा

२८

यत्र दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वर्गपदास्पदमित्येवंभूताः स्वर्गादि
भोगा अपि न सेव्या इत्याह एवं हीति त्वयि सत्त्वहेतुक्रतुभिः कृता इति तथा इह कर्मजितो लोकः क्षी
यते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इति श्रुतेः अत एव पुण्यतारतम्येन सातिशयाः न चातिनि
र्मलाः स्पर्धादिमत्त्वात् न विद्यते दृष्ट क्रतं च दूषणं यस्मिन् ४० किंच यदर्थं यत्संकल्पात्ततः संकल्पि

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी त्वयि सत्त्वः सातिशयान निर्मलाः तस्माददृष्टश्रुतदूषणं
परं भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ४० यदर्थ इह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः करोत्य
तो विपर्यासममोघं विंदते फले ४१ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः सदाप्नो
तीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ४२ कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः स वै दे
हस्तु पारक्यो भंगुरो यात्युपैति च ४३ किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः राज्यकोशग
जामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ४४ किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः अनर्थैरर्थसं

तात् विपर्यासं विपरीतं फलं अमोघं अवश्यं प्राप्नोति ४१ तदेव दर्शयति सुखायेति ईहया क्रियया
वायं दुःखमनीहायाः हेतोः सुखेनावृतो व्याप्त आसीत् स ईहया दुःखमाप्नोत्येव ४२ किंच कामान्
भोगान् काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः श्वादिभोग्यः न त्वात्मीयः भंगुरश्च ४३ किमु देहात् व्यव
हिता अपत्यादयो ममता विषयाः पारक्या इति वक्तव्यं ४४ किंच स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमे

भा॰ टी॰ स॰ २८

भोगावस्थाभावाद्वैतैः क उपयोग इत्याह निरूपितामिति प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कि
यानर्थ इति वान्वयः ४८ ननु कर्मसु समाप्तेषु भोगावस्थः स्यात्तत्राह कर्माणीति तदेवं कर्म तत्फ
लं देहादिकं च परमार्थ इत्याह उभयं कर्म च देहं च अविवेकतः अज्ञानेनैव तनुते ४० यदपाश्रया

निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः
४८ कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ४० त
स्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरं ४८ स
र्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ४९ देवो
ऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव वा भजन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयं ५० नालं द्विज
त्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः प्रीणनाय मुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ५१ न दानं न तपो ने
ज्या न शौचं न व्रतानि च प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनं ५२ ततो हरौ भगवति भक्तिं
कुरुत दानवाः आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ५३ दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा
व्रजौकसः खगा मृगाः पापजीवाः संति ह्यच्युततां गताः ५४ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वा
र्थः परः स्मृतः एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणं ५५ इ भा व स म घेस

यदधीनाः ४८ भूतानां प्राणिनां जीवसंज्ञितः अंतर्यामी ४९ असुराणामस्माकमत्र नाधिकार इत्या
पि न वाच्यमित्याह देव इति पंचभिः ५० अमलया निष्कामया विडंबनं नटनमात्रं ५२ अच्युततां अ
मृतत्वं अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति एतावानिति तदीक्षणं गोविंदस्यात्मसमानत्वं ५५ इ स मे

२८

२

अद्दष्टमेतिकृपाम्बनंनिर्वृत्तेदैत्येहतःस्वयं आविर्भूयनृसिंहेनसचब्रह्मादिभिःस्तुतः अतःकृपाम्बुधाप
णोंबहिःक्रोधान्नकेसरी दैत्येंद्रमरिभावेनभजंतंस्वमभावयत् १ एकांतमेस्थितांअल्पबुद्धिश्चाय
याययावत् २ सचहंतुमनोदधे कथंभूतःकोपस्यावेशेनोद्रेकेणचलत्गात्रंचयस्यसः ३

ना १३ च अथदैत्यसुताःसर्वेश्रुत्वातदनुवर्णितं जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैवगुर्वनुशिक्षि व
तं १ अथाचार्यसुतस्तेषांबुद्धिमेकांतसंस्थितां आलक्ष्यभीतस्त्वरितोराज्ञआवेदयद्य
था २ श्रुत्वातदप्रियंदैत्योदुःसहंतनयानयं कोपावेशचलद्गात्रःपुत्रंहंतुंमनोदधे ३
क्षिप्त्वापरुषयावाचाप्रह्लादमतदर्हणं आहेक्षमाणःपापेनतिरश्चीनेनचक्षुषा ४
प्रश्रयावनतंदांतं बद्धांजलिमवस्थितं सर्पःपदाहतइवश्वसन्प्रकृतिदारुणः ५ हे
दुर्विनीतमंदात्मनकुलभेदकराधम स्तब्धंमच्छासनोद्वृत्तंनेष्येत्वाद्ययमक्षयं ६ क्रुद्ध
स्ययस्यकंपंतेत्रयोलोकाःसहेश्वराः तस्यमेभीतवन्मूढशासनंकिंबलोत्यगाः ७ प्र
ह्लादउवाच नकेवलंमेभवतश्चराजन सवैबलंबलिनांचापरेषां परेवरेमीस्थिरजंगमाये
ब्रह्मादयोयेनवशंप्रणीताः ८ सईश्वरःकालउरुक्रमोसावोजःसहःसत्वबलेंद्रियात्मा
सएवविश्वंपरमःस्वशक्तिभिःसृजत्यवत्यत्तिगुणत्रयेशः ९ ॥

क्षिप्त्वातिरस्कृत्यपापेनसरोषेणतिरश्चीनेनवक्रेण ४ ५ मंदात्मन्अल्पबुद्धे मदाज्ञातिलंघितं ५
त्वांयमालयमद्यनेष्यामि ६ अभीतवत्किंबलंयस्यसःकिंबलः ७ वशंप्रणीताःइत्यत्रहे श्री
तुःसईश्वरइति ८ उरुक्रमःपादविक्षेपायस्य बहुपराक्रमइतिवाओजआदिरूपःसत्वधैर्यबु

भा. स. २६

मकुत्रुरसौ कथं ममापि समप्रबलं स्यादत आह जहीति आत्मनः स्वस्य स्वभावं तज्ज्ञ अजितादात्मनोऽम
नस्सकृते विना अस्ये विद्विषो न सन्ति किंवत हि द्वितदेव हि सामेन मनसो धारणमेव सम्महेणमाराध
ने ९ मया हि दिग्विजये सर्वे जिताः अतः साम्प्रतं न सन्तीति सत्यमिति चेत् तत्राह दस्यूनिति एके भवाद्द
शा मंदाः पुरुषा आदौ लुंपतः सर्वस्वं हरतः षड्इन्द्रियलक्षणाक्रेनन विजित्य अजिता दश दिशः स्वयं

जहासंरंभावमिमं त्वमात्मनः समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः ऋते जितादात्मन उत्पथ स्थितं
तद्धि ह्यनंतस्य महात्मनर्हणं ९ दस्यून्पुरा षण्न विजित्य लुंपतो मन्यंत एके स्वजिता दिशो दश
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ११ हि एप शिशुः यत्कं
तं मतं कामो ऽसि यो तिमात्रविकत्थसे मुमूर्षूणां हि मंदात्मन्ननु स्युर्विक्लवा गिरः १२ यस्त्व
या मंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः कासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तंभे न दृश्यते १३ सोऽहं वि
कत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितं १४ एवं दुरु
क्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तता
डातिबलः स्वमुष्टिना १५ तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् यं वै स्व
धिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामात्ययमंग मेनिरे १६ स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा निश

जितामन्यंते सोधात्स्तु जितचितस्य देहिनो समस्य तस्य विदुषः स्वाज्ञानकल्पिताः परे शत्रवः कुतः
स्युः ११ यत्कं निष्फितं विक्लवाश्च नन्वितारः त्यर्थः १२ हे मंदभाग्य यद्यसौ वर्त्तितर्हि क्वास्ति मल्ला
दश्रोह सर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुराह तर्हि कस्मात्स्तंभे नास्ति मल्लादस्तु स्तंभेनिरीक्षमाणेन मस्यत्रा
हेद्रस्यतर इति १२ हिरण्यकशिपुस्तु तमपश्यन्नाह १४ सोऽहमिति प्रल्हादेन मर्हिवद्धांजलिनभनिरी

भगवांस्तदा अदृश्यत दृश्यो बभूव किमर्थं निजभक्तेन प्रह्लादेन यद्भाषितं दृश्यत इति तत्सत्यं विधातुं
कर्तुं तथा अखिलेषु स्वात्मनो व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तंभे अदृश्यत तत्किमर्थं भौतिकेषु च भावेषु भूते
षु च महत्त्व च भगवानास्त इति तेनैव भक्तेन भाषितं तत्सत्यं कर्तुं तथा अत्यद्भुतं दैत्यघातकमति घोरं
रूपमुद्वहन् दधत् तत्किमर्थं निजभक्तैः सनकादिभिः प्राप्यानंतरमनंतैस्त्रिभिर्जन्मभिः प्राप
मोक्षो भगवतीति तत्सत्यं कर्तुं तथा अत्यद्भुतं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमश्रुतं च रूपमुद्वहन् तच्च न मृगाकारं
न च मनुष्याकारमुद्वहन् सभायां मध्ये अदृश्यत तत्किमर्थं निजभक्तेन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रति
यद्भाषितं भूतेभ्यः त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो इति तथा नांतर्न बहिरिति न नरैर्मृगैरिति च व

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः अदृश्यतात्य
द्भुतरूपमुद्वहन् स्तंभे सभायां न मृगं न मानुषं ८ ॥ ॥ ॥ ॥

ह्मणा च निजभक्तेन न तथास्तीति यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुं नहि तदुत्सृष्टं च भूतेन च नरो वा मृगो वा
न च सभामध्ये स्यात् न च प्राणवत् बहिः एताभ्यां भाषितं सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषि
तेन नूनमेतद्धि ते येन मृत्युर्मे भवितेति तथा यमकुंत्सितक्षयो मर इति वतच्च नारदेन निजभ
क्तेनेंद्रं प्रतिभाषितं अयं महात्मास्य न प्राप्स्यति अनेतानुचरैस्त्वनेन स्वभक्तं पत्या
तितं च यद्भाषितं तच्च सत्यं कर्तुं अदृश्यत च कारान्निजभाषितं यत् कौंतेय प्रतिजानीहि
न मे भक्तः प्रणश्यतीति तथा तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादित्यादि तच्च सत्यं
कर्तुमदृश्यतेति दृष्टव्यं अलमिति विस्तरेण ८ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ स॰ ३॰

सदेशः पृवंधनिष्कृतात तदा अयं सतंभ्राणि विशेषं सर्वतो विलोकयन् स्तंभस्य मध्यान्निर्गतं नरमृगो
द्वयोर्मिश्ररूपमहो किमेतदिति मीमांसितवान् इति शेषः तत्स्यैव मलं भयानकं तन्नृसिंह रूपं मीमां
समानस्याग्रतो नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः १९ भयानकत्वमेव दर्शयन् तद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः
प्रतप्तं चामीकरं स्वर्णमिव पिंगानि चंडानि लोचनानि यस्मिन् सटाः जटाः केसराः केशरोमाणि स्फु
रद्भिः सटाकेसरैर्जृंभितं स्फारोपमानं आननं यस्मिन् करालाः तुंगा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गस्तद्वत्तं च

स सत्त्वमेवं परितो विपश्यन् स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानं नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो
किमेतत् नृमृगेंद्ररूपं मीमांसमानस्य समुत्थितोग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकं
१९ प्रतप्तचामीकरचंडलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननं करालदंष्ट्रं करवालचंच
लक्षुरांतजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणं २० स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासं ह
नुभेदभीषणं दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमं २१ चंद्रांशु
गौरैः छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधं २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चलः क्षुरांतवत्तीक्ष्णा जिह्वा यस्मिन् भ्रुकुटीयुक्तेन मुखेनोल्बणं २० तब्धौ उन्नतौ प्रांकुवर्ध्वौ क
र्णौ यस्मिन् गिरिकंदरवदद्भुते व्यात्ते प्रसृते आस्यं नासे च यस्मिन् हनुकपोलप्रांतौ तयोर्भेदेन विदा
रणेन भीषणं दिविस्पृशत्कायो यस्मिन् अल्पत्वं समासः अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला ग्रीवा यस्मिन्
उरुविशालं वक्षःस्थलं यस्मिन् तद्वत्तच्च अल्पं मध्यमं उदरं यस्मिन् २१ चंद्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहै
र्लोमभिः छुरितं व्याप्तं विष्वक् सर्वतः प्रसृता भुजा तेषां अनीकानि तेषां शतानि यस्मिन् नखा

नेवा शुभनियस्मिता ३०

दुरासदंमात्तमयाकंसर्वाणिचनिजानिचक्रादीनित्यक्तवाणिवज्रादीनितथैवायुधान्यवेकाश
स्थितमाः तेविद्राविताःदैत्यदानवायेनतद्रूपंमीमांसमानस्याग्रतःसमुत्थितइतिपूर्वेणान्वा
न्वयः २३ तदाविभीषणयोजनविमर्शपूर्वकंतेनसहदैत्यस्ययुद्धमाहसप्तभिःमायेणाम
हामायाविनाहरिणामेयमेवंमतोवधःस्मृतईतस्यतः चिंतितः तथाप्यनेनसमुद्यतेनकिं
नकिंचितस्यादित्येवंबुद्ध्वान्नभयपतदित्यन्वयः २४ तदासोसुरोनृसिंहस्योजसितदीप्तिपतित

दुरासदंसर्वंनिर्जितंतथापिएकमेवकविद्राविताःदैत्यदानवा २२ मायेणामेयंहरिणोक्ता
यिनावधःस्मृतोनेनसमुद्यतेनकिं एवंबुद्ध्वैस्तंभपतद्गदायुधोनदन्नृसिंहमभिद्र
त्यजंजरः २४ अलक्षितोसौपतितःपतंगमायथानृसिंहौजसिसोसुरस्तथा नत
द्विचित्रंखलसत्वधामनिस्वतेजसायोनुपुरापिबत्तमः २५ ततोभिपद्याभ्यहनन्म
हासुरोरुषान्नृसिंहंगदयोरुवेगया तंविक्रमंतंसगदंगदाधरोमहोरगंतार्क्ष्यसुतो
यथाग्रहीत् २६ सतस्यहस्तोत्कलितःतदासुरोविक्रीडितोयथाहरिर्गरुत्मतः
असाधमन्यंतहृतौकसोमराघनच्छदाभारतसर्वधिष्ण्यपाः २७ ॥

तःसन्अलक्षितःअदृष्टोभूतसत्वधामनिसत्वप्रकाशहरौपतितस्सतमोमयस्यादर्शनेत
द्विचित्रंनभवतितत्रहेतुःयोहरिःपुरासृष्टादौप्रलयकालीनंतमःनुग्रहोसुपिबत्त
स्मिन् २५ विक्रमंतंसमंतात्संहरंत २६ हस्तादुत्कलितःनिस्सृतःतदाअमराःदेवाःस
र्वेधिष्ण्यपाःअसाधमन्यंतहृतान्योकांसिस्थानानियेषांतेतद्विपाघनच्छदाःमेघावरिताः

भा॰ स्क॰ ७

यस्मद्धस्तात्स्वयं मुक्तः तेन नृहरिं स्ववीर्यशंकितं मन्यमानः खड्गचर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासज्जत अभ्यप
द्यतेत्यन्वयः २८ श्येनस्येव वेगो यस्य तं शतचंद्रवर्त्मभिः खड्गमार्गैः अच्छिद्रं यथा भवत्येवमुपर्यधः चरं
तं अट्टहासमेवाहृत्य खरं तीव्रं उत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणं भयकरं तद्भयेन हरेः तेजसा च निमीलिते अक्षि
णी यस्य २९ ग्रहणेन हेतुनाऽऽतुरं व्यालो यथाऽऽखुं मूषकं विदारणे दृष्टांतः अहिं गरुड इवेति विष्वक् सर्वतः
स्फुरंतं निःसरंतं ग्रहणेनातुरं विवशं दंष्ट्रेण सह युद्धेत त्वग्युक्तेन कुलिशेन न क्षता त्वगपि यस्य द्वा

तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी
प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे २८ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिः चरंतमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः
कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः २९ विष्वक्स्फुरंतं ग्रहणा
तुरं हरिर्व्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचं द्वार्यूरुमापात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं ग
रुडो महाविषं ३० संरंभदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो व्यात्ताननांतं विलिहन्स्वजिह्वया असृ
ग्लवाक्तारुणकेसराननो यथांत्रमाली द्विपहत्यया हरिः ३१ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं
विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् अहन्समस्तान्नखशस्त्रपाणिभिर्दोर्दंडयूथोनुपथान्सह

रि सभायां नांतर्न बहिः ऊरुरूरौ निपात्य न भूमौ न वा वरेण नखैर्न व्यसुभिरसुमद्भिः दीपवे दिवा नक्तं परि
हाराय संध्यायामिति द्रष्टव्यं ३० दैत्यवधमुक्त्वा तद्भृत्यवधमाह द्वाभ्यां संरंभेण दुःप्रेक्ष्याणि कराला
नि लोचनानि यस्य असृग्रजो रक्तस्य लवैः बिंदुभिः सिक्ताः अत एव अरुणाः केसराः आननं च यस्य सः
करिवद्द्विपहत्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा एवंभूतः तस्यानुचरानहन् त्रिभिरन्वयः ३१ नखांकु

३३

दैत्यवधध्वस्तसन्नद्धहरेर्दोपमाहृद्धाभ्यां सटाभिरवधूताः प्रकंपिताः परापतन्नभ्रशीर्यततस्य
हृष्टाविमुक्तरोचिर्भिर्यांतैतिरस्कृतप्रभाः अभवन्निति शेषः दिग्गिभाः दिग्गजाः ३३ तस्यसटा
भिरुद्धताभिर्विमानानिविमानानि तैः संकुलाव्याम सतीप्रोत्सर्पत्स्वस्थानात् समकर्षणोदसर्पत् ३४
सभ्रंतेस्वर्यमिवमताकोत्कहेलेनतस्यासनेउपविष्टंभयात्कोपिनविभाजनासेवतनलीतितोदे

५ सटावधूताजलदाः परापतन्ग्रहाश्चतद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः अंभोधयःश्वासहताविचुक्षु
भुर्निर्ह्रादभीताद्दिग्गिभाविचुक्रुशुः ३३ येनत्तसटोत्क्षिप्तविमानसंकुलप्रोत्सर्पतक्ष्माचपरा
तिपीडिता शैलाः समुत्पेतुरमुष्यरंहसात्तेजःप्रभाविककुभोनरेजिरे ३४ ततःसभायामु
पविष्टमुत्तमेनृपासनेसंभृततेजसंविभुं अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणंप्रचंडवक्त्रंनवभाज
कश्चन ३५ निशाम्यलोकत्रयमस्तकज्वरंतमादिदैत्यंहरिणाहतंमृधे प्रहर्षवेगोत्क
लिताननामुहुःप्रसूनवर्षैर्ववृषुःसुरस्त्रियः ३६ तदाविमानावलिभिर्नभस्तलंदिदृक्ष
तांसंकुलमासनाकिनां सुरानकादुंदुभयोथजघ्निरेगंधर्वमुख्याननृतुर्जगुःस्त्रियः
३७ तत्रोपव्रज्यविबुधाब्रह्मेंद्रगिरिशादयः ऋषयः पितरः सिद्धाविद्याधरमहोरगाः ३८
मनवःप्रजानांपतयोगंधर्वाप्सरचारणाः यक्षाः किंपुरुषाभूतवेतालाः सिद्धकिन्नराः

ध्यः प्रतियोद्धायेन ३५ लोकत्रयस्यमस्तकज्वरंशिरोव्यथेववद्दुःसहंप्रहर्षस्यवेगेनउत्कलिता
निविकसितान्याननानियासांताः दृहविवृषुः ३६ नाकिनांविमानावलिभिःसुराणामान
काःपटहाःतैर्जघ्निरेवादिताःस्त्रियोप्सरसोननृतुः ३७ ३८ गंधर्वाअप्सरसश्चचारणाश्चेत्यर्थः

भा॰
स॰
३२

नरशार्दूलेपुरुषोत्तमंब्रह्मादयोनृसिंहस्यशंकयाआकुलचेतसः आगादेवास्तवत्तमदशश्लोकैः ४
यकृत्पृथक् ५० अनंतायअनंतप्रसादयितुंततोमिश्रनंततत्त्वेहेतुः दुरंताःशक्तयोयस्यतस्मैनमःवि
चित्राणिवीर्याणिप्रभावायस्यतत्किमर्थपवित्राणिशोधकानिकर्माणियस्यविचित्रवीर्यत्वमेवा
हविश्वस्येति संदधतेसम्यक्कुर्वतेएवमव्ययात्मनेअप्रच्युतस्वरूपाय ५१ रुद्रस्तुतत्कोप

मृषिर्ब्रह्मांजलिपुटाआसीनंतीव्रतेजसं ईडिरेनरशार्दूलंनातिदूरचरैः पृथक् ५०
उवाच नतोस्म्यनंतायदुरंतशक्तयेविचित्रवीर्यायपवित्रकर्मणे विश्वस्यसर्ग
स्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलयासंदधतेव्ययात्मने ५१ श्रीरुद्र उवाच कोप
कालोयुगांतस्तेहतोयमसुरोल्पकः तत्सुतंपाह्युपसृतंभक्तंतेभक्तवत्सल ५२

कालाभिहितोनायंकोपावसरइतितंप्रार्थयतेसहस्रयुगांतस्तवकोपस्यकालः कोपायोग्यस्या
यमित्याह अल्पकः अस्मल्पः अतः कोपानिहत्याप्रह्लादंमाहिंसीरित्याह तत्सुतमिति य
द्यप्रकालेप्ययंकोपोस्मरक्षणार्थंइतिचेत्तर्हिइदानींकोपंत्यक्त्वेमंपाहीत्यर्थः ५२ ॥

इद्रस्तु नास्माकं हविर्भोगादिलाभः पुरुषार्थः किंतु तत्परिचर्यैव भवता पुनरतेन संरंभेणास्मत्कार्यमे
वसाधितं तस्यैव सिद्धत्वादुपसंहरैनं क्रोधमित्याशयेनाह हे परमनोस्मान् त्रायता रत्ता भवतास्वी
याण्वभोगादैत्यात्प्रत्याहृताः अंतर्यामिणस्तवैव वयं ते पुभोक्तृत्वात् अस्मदीयं हृदयकमलं च
तद्गृहमेवैतावत्पर्यंतं भयहेतुत्वेन अस्मत्तस्तृतिपथे नितांस्थितेन दैत्येनाक्रांतं यावत् स्वं तत्त्वबोधि
भयापाकरणेन विकासं नीतं तत्र वैलोक्यैश्वर्यसाधनार्थं मयमुद्यमइति चेत् तत्राह कालग्रस्त

इ ३ व प्रत्यानीताः परमभवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रांतं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्र
त्यबोधि कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां नहि बहुमता ना
रसिंहापरैः किं ४२ ऋ य वुः त्वं नः तपः परमं सा यदात्मतेजो येने
दं नाम पुरुषात्मगतं ससर्ज तद्विप्रलुप्तममुनाद्यशरण्यपालरक्षा
गृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ४४ ॥ ॥

मिति ते त्वां हे नारसिंह नरस्य सिंहस्य चाकाराभ्यामाविर्भूत ४२ ऋषयस्तु तपः प्रवर्तितेन अ
स्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याहुः त्वं नो यदात्थ परमे ध्यानलक्षणं तपः परमं ते हे त आत्म
नः तव तेजः प्रभावरूपं तदेवाहुः येन तपसा आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससर्ज सृष्टवानसि
तत् अमुना दैत्येन विप्रलुप्तं तत् उच्छिन्नं सत् हे शरण्यपाल अद्य रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा
पुनरपि तपः कुरुतेत्यनुज्ञातवानसि तस्मै तेन मरस्तु तरश्लोकचतुर्थपादस्यानुषंगः ४४

स॰
भा॰
३३ पितरस्तु श्राद्धोद्धरणेन परमोपकारिणां शरणं मंति श्राद्धानि युक्तानि पिंडादीनि नोऽस्मभ्यं तनुजैर्दत्तानि
प्रसभं बलात्स्वयमधिकृत्य बुभुजे किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपिबत् तानि तस्मा
दुदराद्य आर्च्छत आहृतवान् कथंभूतात् नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मात् वपाविदारणस्य तद्गत ।
पिंडोद्धरणमेव फलमिति भावः ४५ योगसिद्धां गतिं अणिमादिसिद्धिं नाना अनेका दर्पो यस्य तं

पि० र० ऊचुः श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलांबु तस्योद
रान्नखविदीर्णवपाद्य आर्च्छत्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ४५ सि० ऊचुः यो नो गतिं
योगसिद्धामसाधुरहार्षीद्योगतपोबलेन नानादर्पं तं नखैर्विददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः
स्मो नृसिंह ४६ वि० ध० ऊचुः विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः
स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यं ४७ नागा० ऊचुः येन पापेन र
त्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानंद नमोऽस्तु ते ४८ म० व० ऊचुः
मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः भवता खलः स उप
संहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मै तुभ्यं तं त्वामुद्दिश्य ४६ विद्यामंतर्द्धानादिलक्षणां अनुराद्धां संप्राप्तां संख्ये युद्धे ४७ रत्नानि फ
णास्थितानि स्त्रीरत्नानि च उत्तमाः स्त्रियः आसां स्त्रीणां दत्त आनंदो येन तत्संबोधनं पाठांतरे अस्मा
कं दत्त आनंदो यतस्तेनेति ४८ नृसिंहेनावलोकिताः संतो मूर्ध्निबद्धांजलयो मनवः प्रोचुः मनवो वय
धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादा येषां ते अनुशाधि आज्ञापय ४९ ॥ ३२

प्रजापतयोपितद्वलोकिताः प्रोचुः हेपरेशातेत्वयाभिस्सृष्टाः प्रजेशावयंयेननिषिद्धाः संतःप्रजान
सृजामः सएषभिन्नवत्नोयस्यसः नुनिश्चितंम्रतःशेतेसृतःपरंप्रजाः स्वसामरतिहृष्यतस्राङ्गः
हेसत्वमूर्तेतवायमवतारोजगतोमंगलं ५ गंधर्वाअपितद्वलोकिताःप्रोचुःहेविभोवयंते
त्वदीयाःनटानर्तकानायेनत्स्येगायकास्ययेनस्वाधीनाःकृताःकथंभूतेनवीर्यशौर्यवलेश

प्र प य चुः प्रजेशावयंतेपरेशाभिस्सृष्टानयेनप्रजाविसृजामोनिषिद्धाः सएषत
याभिन्नवत्नोनुशेतेजगन्मंगलंसत्वमूर्तेवतारः ५ गं र्वा चुः वयंविभोतेनरना
द्यगायकायेनात्मसाद्वीर्यवलोजसाकृताः सएषनीतोभवतादशामिमांकिमुतस्य
स्यःकुशलायकल्पते ५९ वा णा चुः हरेतवांघ्रिपंकजंभवापवर्गमाश्रिताः य
देषसाधुहृच्छयस्त्वयासुरःसमापितः ५२ यक्षा चुः वयमनुचरमुख्याःकर्मभिस्ते
मनोज्ञैस्तइहदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वं सतुजनपरितापंतत्कृतंजाननातेनर
हरउपनीतःपंचतांपंचविंशा ५३ ॥ ॥

त्तिः ताभ्यामोजःप्रभावोयस्यतेनइमांदशांप्राप्तिंउचितमेतदित्याहुःकिमिति ५१ भवाप
घ वर्गंसंसारनिवर्तकंआश्रयणोहेतुः यस्मातसाधूनांहृदिभयजनकतेनशेतेतिष्टतीतित
यासएषोसुरःत्वयासमापितःअंतनीतः ५२ मनोज्ञैःकर्मभिःअनुचरेषुमुख्याःपंच
तांमृत्युहेपंचविंशचतुः विंशातिततत्वनियामक ५३ ॥ ॥ राम ॥ ॥

भा॰ किंपुरुषाःत्वांस्तोतुंकेवयंवराकाइत्याहुःवयंकिंपुरुषाःतुच्छप्राणिनःत्वंतुमहानद्भुतप्रभावःपु
स॰ रुषः ननयंमहान्दैत्योहतइतिकिंनवर्णितइत्याशंक्याहकियदेतदित्याहुःअयमिति ५४ स
७४ त्रेषुयज्ञेषुतत्त्वयाहतःएतद्दिष्ट्याभद्रंकृतं ५५ अमुनादितिजेनविष्टिंनिर्मूल्यंकर्मअनुनिरंत

किंपु षा चुः वयंकिंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः अयंकुपुरुषोनष्टोधिक्कृतःसा
धुभिर्यदा ५४ वैता का चुः सभासुसत्रेषुतवामलंयशोगीत्वासपर्यांमहतींलभा
महे यस्तामनैषीद्वशमेषदुर्जनोदिष्ट्याहतस्तेभगवन्यथामयः ५५ किं न्न चुः वय
मीशकिन्नरगणास्तवानुगादितिजेनविष्टिममुनानुकारिताः भवताहरेसवृजिनोवसा
दितोनरसिंहनाथविभवायनोभव ५६ वि पार्षदा चुः अद्यैतद्धरिनररूपमद्भु
तंतेदृष्टंनःशरणदसर्वलोकशर्म सोयंतेविधिकरईश शप्तः तस्येदंनिधनमनुग्रहा विप्र
यविद्मः ५७ इ श्री भा ते स म पे स दा च ते दे राजव ना ष्ट ध्या

र्यंकारिताःअतःपरंनःविभवायसमृद्धयेभव ५६ नोस्माकंभक्तानांशरणदआश्रयप्रदस
र्वेषांलोकानांसर्वमंगलमेतदद्भुतंनृपंअद्यैवदृष्टंनतुएवंविधिकरःकिंकरः ५७ ॥
इ श्री भा टी का स म पे स मो यः ८ ॥ श्रीरामजी ॥ ॥

नवमे ब्रह्मणाभीतो चोदितोसुरबालकः कोपं प्रशमयत्स्तोत्रैर्नृसिंहमतिभीषणम् १ उग्रोप्यनुग्रए
वायं स्वभक्तानां नृकेसरी केसरीव स्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहः २ इत्याद्याग्रमोक्तं भक्तानुकं
पितामाह एवमिति समभिः एवं हरेत एव स्थिताः स्तुवंतः मन्युना संरंभ आवेशो यस्य तं उपगं
तुं नाशक्नुवत महदद्भुतं रूपं दृष्ट्वा शंकिता सती तेनोपेयायं नोपजगाम अदृष्टतत्वे हेतुः अदृष्टे

ना ह३· एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभं सुदुरासदं १
साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतं अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शंकिता २
प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमंतिके तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुं ३ त
थेति शनकै राजन्महाभागवतोर्भकः उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृतांजलिः ४ स्व
पादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्क
राम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं ५ स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्य
क्तपरात्मदर्शनः तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः ६ अस्तौ
षीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ७ ॥

ति १ उपेहि उपगच्छ ३ ४ कालएवाहिः तस्मात् वित्रस्ता धीर्येषां तेषां कृतं अभयं ५ तस्य क
रस्पर्शेन धुतं निरस्तं अखिलमशुभं यस्य सः सपदि तत्क्षणमेव अभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्म
दर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य निर्वृतः सन् हृदि दधौ हृष्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य क्लिन्नमार्द्रं हृद्यस्य
अश्रूणि लोचनयोर्यस्य परमपुरुषार्थतया ध्यानसाधनत्वेनेत्यर्थः ६ सुसमाहितत्वमेवाह

स्वस्मिन्निवसमस्तेषुतत्कृपामृतवृषये प्रह्लादःस्तौतिसत्पद्यैर्द्विचत्वारिंशताद्दवितत्रतावदात्मनो
भगवत्स्तुतावनधिकारमिवाम्नकाधिकारंसंभावयन्नाहब्रह्मादयइतिपंचभिः मुनयोमनन
शीलाःसिद्धाज्ञानिनोपिकथंभूताः सत्वएवैकस्मिंस्तानोविस्तारोयस्याःसामतिर्येषांतथा
विधाअपिवचसांप्रवाहैरपितथाबहुभिर्वस्वमाणैर्गुणैरपियमाराधयितुंनपिप्रुःनप्रीणिःन

प्र ८३ च ब्रह्मादयःसुरगणामुनयोथसिद्धाःसत्वैक
तानमतयोवचसांप्रवाहैः नाराधितुंपुरुगुणैरधुनापि
पिप्रुःकिंतोष्टुमर्हतिसमेहरिरुग्रजातेः ८ मन्येधनाभि
जनरूपतपःश्रुतौजः तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः
नाराधनायहिभवंतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोषभगवान्गा
जयूथपाय ९ ॥ ॥

प्रात्नात्यर्थः सहरिःमेकथंतोषंप्राप्तुमर्हति तत्रहेतुःउग्राद्घोराआसुरीजातिर्यस्यएवंह
रितोषणेस्वस्यायोग्यतांसंभावयतिमन्यइतिद्वाभ्यांअभिजनःसत्कुलेजन्मरूपंसौंदर्यंश्रु
तंपांडित्यंओजःइंद्रियनैपुण्यंतेजःकांतिःप्रभावःप्रतापःपौरुषमुद्यमःबुद्धिःप्रज्ञायोगोष्टांगः
एतेधनादयोद्वादशापिगुणाःपरमस्यपुंसःआराधनायनभवंतिहियतःकेवलयाभक्त्यै
वसतुगजराजेश्रयतुष्टोभवत् ९ ॥ राम ॥ ॥

एवंभक्त्यैवकेवलयाहरेःतोषःसंभवतीत्युक्तंइदानींभक्तिंविनानान्यत्किंचित्तत्तोषहेतुरित्याहवि
प्रादितिद्विषड्धनादयोद्विषड्द्वादशगुणास्तैर्युक्तात्विप्रात्श्वपचंवरिष्ठंमन्येयद्वासनत्सु
जातोक्ताद्वादशधर्मादयोगुणाद्रष्टव्याः तदुक्तं धर्मश्चसत्यंचदमःश्रुतंचह्यमात्सर्यंचह्रीस्तिति
क्षानसूया यज्ञश्चदानंचधृतिःशमश्चमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्येतिकथंभूतादरविंदनाभस्य
पादारविंदाद्विमुखात्कथंभूतंश्वपचंतस्मिन्नरविंदनाभेअर्पितामनआदयोयेनतंईहितंक
र्मवरिष्ठत्वेहेतुःसएवंभूतःश्वपचःसर्वंकुलंपुनातिभूरिमानोगर्वोयस्यसतुविप्रआत्मानमपि

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात्श्वपचंवरिष्ठं मन्येतदर्पितम
नोवचनेहितार्थप्राणंपुनातिसकुलंनतुभूरिमानः ९ नैवात्मनःप्रभुरयंनिजलाभ
पूर्णोमानंजनादविदुषःकरुणोवृणीते यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मने
प्रतिमुखस्ययथामुखश्रीः ११ ॥

नपुनातिकुतःकुलंयतोभक्तिहीनस्यैतेगुणागर्वायैवभवंतिनतुशुद्धयेअतोहीनइतिभावः।
तर्हिकिंधनाद्यर्पणेनसन्मानंप्राकृतइवभगवानपेक्षतेनेत्याहनैवेतिअयंप्रभुरीश्वरःअवि
दुषोल्पकाज्जनान्नात्मनःपूजामात्मनोर्थेनवृणीतेनेच्छतियतोनिजलाभेनैवपूर्णःतर्हिकिंपू
जांनेच्छत्येवतत्राहकरुणःकृपालुःअतोवृणीतएवतत्रहेतुःयद्यदितियंयंमानंयद्वायद्य।
स्मात्यद्येनधनादिनाभगवतेमानंविदधीततदेवात्मनेभवतिनान्यत्यथामुखेकृतैवति
लकादिश्रीःप्रतिभासतिबिंबस्यभवतिनतुसाक्षात्तस्यैवकर्तुंशक्यतेतद्वत् ११ ॥ ॥

यस्मादेवंभगवान्भक्तेभ्यो वरंददातितस्मादहंनीचोपिविगतविक्लवःगतशंकःसन्नीश्वरस्यमहिम
हिमानंसर्वप्रयत्नेनस्वमनीषानुसारेणअनुवर्णयामि अज्ञानतोपिस्तुतिकरणेहेतुमाह ये
नैवमहिम्नाअनुवर्णितेनअविद्ययासंसारमनुप्रविष्टःपुमानश्रयेतअहोतत्महिम्नगृणामि अ
नस्यतथाशोधकस्याभावादित्यर्थः १२ तदेवमात्मनःस्तुतावनधिकारंपरिहृत्येदानींतंस्तव

तस्मादहंविगत[illegible]विक्लवईश्वरस्यसर्वात्मनामहिगृणामियथा
मनीषं नीचोजययागुणविसर्गमनुप्रविष्टःप्येतयेनहिपुमाननुव
र्णितेन १२ सर्वेसमीविधिकरास्तवसत्वधाम्नोब्रह्मादयोवयमिवे
शनचोद्विजंतः क्षेमायभूतयउतात्मसुखायचास्यविक्रीडितंभग
वतोरुचिरावतारैः १३ ॥ ॥

नकोपोपसंहारंप्रार्थयते सर्वेहीतिद्वाभ्यांभोईशअमीउद्विजंतोविभ्यतःसर्वेब्रह्मादयःस
त्वमूर्तेः तवविधिकराः त्वन्नियोगकर्त्तारोभक्ताएवातोनचवयमसुराइववैरभावेनैतेभक्ताः
किंत्वहृदयैवतवरुचिरैरवतारैः विविधंक्रीडनंअस्यविश्वस्यक्षेमादिप्रयोजनायनतुभयो
त्पादनाय १३ ॥

ततस्मादेषांभयपरिहाराययमन्युंयच्छमुपसंहरयस्त्वेषअयंमन्युः सचासुरःसाधूनांसंतोषार्थेअद्य
हतः परंक्रोधेनकार्याभावात्तनियच्छ ननुत्वन्मेषांवधेनसाधुःकिंमोदेत तत्राह वृश्चिकादेःपरोपद्र
वकारिणोमृतएवजातयाहत्यावधेनतस्यैवतद्द्वंद्वंजातेइतिसाधुरपिमोदेतैव तर्हिबहूनांस्तु
त्वावहत्वादमुंक्रोधंनत्यजामीतिचेत् तत्राहलोकाश्चनिर्वृतिंइताःप्राप्ताःसंतःप्रतियंतिक्रो
धोपसंहारंप्रतीक्षंते तर्हिजनानांपुनर्भयाभावायमन्युंधारयामीतिचेत्तत्राह रूपमिति वि
भयायभयनिवृत्त्यैएतद्रूपस्मरणादेवभयनिवृत्तेर्नमन्युधारणेनकृत्यमस्तीत्यर्थः तच्चेदिभेषि

तद्यच्छमन्युमसुरश्चहतःत्वयाद्यमोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या लोकाश्चनिर्वृति
मिताःप्रतियंतिसर्वेरूपंनृसिंहविभयायजनाःस्मरंति १४ नाहंबिभेम्यजिततेतिभ
यानकास्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् आंत्रस्रजःक्षतजकेसरशंकुकर्णा
न्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तर्हित्यजामीतिचेत्तत्राह मितिभोअजिततेअस्मात्रूपात्अहंनबिभेमिकथंभूतात् आस्यंचजि
ह्वाचअर्कसदृशानेत्राणिचभ्रुकुटीनांरभसआटोपश्चउग्रादंष्ट्राश्चएतान्यतिभयानकानियस्मि
न्तस्मात् आंत्रमय्यःस्रजोयस्मिन् तत्रअंत्रस्रक् तस्मात्क्षतजाक्ताःकेसरायस्मिन्शंकुवदु
न्नतौस्तब्धौकर्णौयस्मिन्ततश्चतच्चतस्मात् निर्ह्रादेनभीतादिगिभायस्मात् अरीन्भिंदं
तीत्यरिभिंदितानिनखाग्राणियस्मिन्एवंभूतादपितेरूपादहंनबिभेमि १५ ॥ ॥

भा· स· ३०

अहमद्ययत्वन्मद्दस्तीत्याह त्रस्तोस्मीतीति दुःसहंयदुग्रंसंसारचक्रेकदनंदुःखंतस्मात्हेत्रस्तोस्मि
तत्रचत्रसतांहिंस्राणांमध्येस्वकर्मभिर्बद्धःसन्प्रतीतः निक्षिप्तोस्मिहेकृपणवत्सलहेउशतम
कदात्वंप्रीतःसन्अपवर्गभूतंशरणंतवांघ्रिकमलंप्रतिहूयसेमामाह्वास्यसि १६ दास्ये
सतिमत्यीतिरितिचेतर्हिनानायोनिषुक्लिश्यमानस्यममदासस्यज्ञानाभावात् त्वमेवतदु

त्रस्तोस्म्यहंकृपणवत्सलदुःसहोग्रसंसारचक्रकदनाद्ग्रसतांप्रणीतः बद्धः
स्वकर्मभिरुशत्तमतेंघ्रिमूलंप्रीतोपवर्गशरणंह्वयसेकदानु १६ यस्मा
त्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानः दुः
खौषधंतदपिदुःखमतद्धियाहंभूमन्भ्रमामिवदमेतवदास्ययोगं १७ ॥

पदिश्येतिप्रार्थ्यतेयस्मात्प्रियैश्चाप्रियैश्चयथासंख्यंवियोगसंयोगाभ्यांजन्मयस्यतेनशोका
ग्निनासकलयोनिषुदह्यमानोस्मिदुःखस्यप्रतीकारःकार्यइतिचेत्तत्राहदुःखौषधंप्रती
कारः तदपिदुःखमेव एवमपिअतद्धियादेहाद्यभिमानेनभ्रमामि अतःहेभूमन्
विभोमेतवदास्ययोगंरूपंनिस्तारोपायंवद १७ ॥ ३०

ननु दासस्य योगनमहत्त्वस्यापि तद्दैतरायभक्ता नाम्रूवोक्तनानादुःखानां ज्ञततः परिहारः तत्राह सोऽहं
तदासः सन्मानृसिंह तवलीलाकथाअनुगृणन् दुर्गाणि महादुःखानि अञ्जसा तितर्मि तरामि न गण
यिष्यामीत्यर्थः तत्र हेतुः गुणैः रागादिभिर्विशेषेण प्रमुक्तः सन् तत्कृतः ते पदयुगमेवालयो येषां
भक्तानां तएव हंसा ज्ञानिनः तैः संगो यस्य मम सोऽहं कथंभूतस्य कथास्तत्राह प्रियस्यादिकृतो ज्ञा
ताः विरिञ्चेन गीताः तत्संप्रदायप्रवृत्ताः तथा चाथर्वणी श्रुतिः देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् इत्यादि
श्रुतिः रासेप्रवृत्तस्य भगवदनुग्रहेण मुक्तसंगः ततो वीतरागतया भगवद्गुणानुवर्णने तत तत्र दुः
खानभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः ॥ १९ ॥ ननु दुःखैः तन्नस्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं महा॥

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिंच्यगीताः अंजस्तितर्म्यनुगृ
णन्गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससंगः १८ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृ
सिंह नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नोः तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहांजसेष्टः तावद्विभो तनुभृ

स्यादिनात्राह बालस्येति भो नृसिंह तप्तस्य तत्प्रतिविधिः दुःखप्रतीकारः इह लोके यो जसा दृष्टः
स त्वयोपेक्षितानां तावद्देवक्षणमात्रमेव न त्वात्यंतिकः तदेवाह बालस्य पितरौ शरणं रक्षकौ विह
न भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् क्वचिद्जीवतोरपि तयोस्ताभ्यामेव तद्दुःखदर्श
नात् तत्र चार्तस्य रोगिणः अगदमौषधं शरणं कृतेप्यौषधे मरणदर्शनात् न च उदन्वति समुद्रे मज्ज
तः पुंसो नौः शरणं तया सह मज्जनदर्शनात् अतः त्वमेव शरणमित्यर्थः अथ चैवं काकाक्वा व्या
येन तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इह तावदस्मिन् सिद्धः स त्वदुपेक्षितानां किमंजसेष्टः अपि तु नेष्ट एव यहाय

ननुक्वचित्कृतश्चिकेनचित्कदाचित्कश्चिद्दत्तकोपिदृष्टएतएवेत्याशंक्यात्रापितत्तद्रूपेणत्वमेव
रत्नकटकमुकुटीकृतत्वतस्मैवसर्वात्मतामाह यस्मिन्निति अपरोर्वाचीनःपित्रादिःपरोब्रह्मादिर्वा
भावःकर्तातत्कारकैर्यद्यत्करोतितत्सर्वंभवतएवस्वरूपंनतुपृथक् यस्मिन्नधिकरणेयतो
निमित्तान्यर्हियस्मिन्कालेयेनकरणेनयेनहेतुकर्तासंचोदितस्यस्यसंबंधियस्मात्अपा
दानात्यस्मैसंप्रदानाययदीप्सिततमंयःकर्तेत्येवंसप्तविभक्त्यर्थः यथायेनप्रकारेणेतिक्रि
याविशेषणम् तानामव्ययानामर्थाःपृथक्स्वभावःसत्वादिप्रकृतिःकरोतिउत्पादयतिविकरोति

यस्मिन्यतोयर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुतयस्त्वपरःपरोवा भावःकरोतिविकरोति
पृथक्स्वभावःसंचोदितस्तदखिलंभवतःस्वरूपं १ मायामनःसृजतिकर्ममयंबलीयः
कालेनचोदितगुणानुमतेनपुंसः छंदोमयंयदजयार्पितषोडशारंसंसारचक्रमजकोतित
रेत्त्वदन्यः २१ ॥ ॥

रूपांतरंनयतीति १ अतोन्यस्यरक्षकस्याभावात्संसारित्वाच्चनित्यमुक्तस्त्वमेवमाशरणमि
तंरक्षेतिप्रार्थयते मायेतिद्वाभ्यां तद्देशस्यपुंसोनुमतेनेक्षणरूपेणअनुग्रहेणमनःप्रधानंलिंगं
मायासृजतिकथंभूताकालेनचोदिताःगुणाःयस्याःकथंभूतंमनःकर्ममयंकुर्वद्रूपंबलीयःउ
र्जयंछंदोमयंवेदमयंवेदोक्तकर्मप्रधानंचअजयाजीवस्याविद्ययातद्भोगार्थंअर्पितःषोडशा॰
अराविकारायस्मिन्यदेवंभूतंसंसारचक्रात्मकंमनःतत्कोनितरेत्भोअजत्वदन्यःत्वतःपृथक्
स्थितःत्वामभजन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥

ननुममापिमायासंबंधात्कर्तृत्वाद्यविशेषाच्चततःकोविशेषस्तत्राहसत्वमिति स्वधाम्नावि
कृत्वानित्यंविजिताआत्मनोबुद्धेर्गुणायेनसहितःयतःकालःमायाप्रेरकःअतएववशीकृता
विसृज्यानांकार्याणांविसर्गस्तस्यसाधनानांशक्तयोयेन अहंतुत्वदंडवत्त्रिपीड्यमानेमामुपकर्षत्व
समीपंनय २१ ननुलोकपालानांभोगान्भुंक्ष्वत्वपित्रंवराज्जितंदास्यामिकिमितिसंसारादुद्वि

सत्वंहिनित्यविजितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः चक्रे
विसृष्टमजयेश्वरषोडशारेनिःपीड्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नं २२ दृष्टामयादिविवि
भोऽखिलधिष्ण्यपानामायुःश्रियोविभवइच्छतियान्जनोयं येस्मत्पितुःकुपितहास
विजृंभितभ्रूविस्फूर्जितेनलुलिताःसतुतेनिरस्तः २३ तस्मादमूस्तनुभृतामह
माशिषोज्ञआयुःश्रियंविभवमैंद्रियमाविरिंच्यात् नेच्छामितेविलुलितानुरुविक्र
मेणकालात्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वं २४ ॥ ॥ ॥ ॥

जसेऽतआह दृष्टाइतित्रिभिः श्रियःसंपदः विभवउद्भवः आयुरादयोहदृष्टाइतिकाकाक्षतन्मुक्ते
तदेवाहयेअस्मत्पितुःकोपहासविकृतभ्रूभंगमात्रेणविध्वस्ताःसचत्वयानिरस्तः २३ यस्मा
देवंतस्मात्आशिषःभोगानज्ञःतत्परिपाकंचविद्वान् अहमैंद्रियंइंद्रियैर्भोग्यंब्रह्मणोभोगा
मभिव्याप्यकिमपिनेच्छामितेकालात्मनाउरुविक्रमेणविलुलितान्विध्वस्तान्निमादीनपि

किंचवर्तमानकालीनभोगाहेउत्याह कुतेति श्रुतिश्रवणतोदेवसुखंयास्तामृगतृष्णिकावन्मि
थ्याभूताः आशिषः क्वअशेषाणांरुजांरोगाणांविरोहउद्भवस्थानंक्वचेदंकलेवरंएवंचेत सर्वोपि
जनः किंनविरज्यतेतत्राह यद्यपियद्यपिइतिएवंविद्वानयंजनस्तथापिननिर्विद्यतेविरक्तोन
भवतिकुतः कामएवानलः तंमधुतुल्यैःसुखलवैःदुःसाध्यैरपिशमयन् कामाग्निशमनव्यग्रइ

कुताशिषः श्रुतिसुखामृगतृष्णिरूपाः क्वेदंकलेवरमशेषरुजां
विरोहः निर्विद्यतेनतुजनोयदपीतियद्वान्कामानलंमधुल
वैःशमयन्दुरापैः २५ क्वाहंरजःप्रभवईशतमोधिकेस्मि
न् जातःसुरेतरकुलेक्वतवानुकंपा नब्रह्मणोनतुभवस्य
नवैरमायायन्मेर्पितःशिरसिपद्मकरःप्रसादः २६ ॥

स्यनिर्वेदएवकाशोनास्तीत्यर्थः यद्वाअचिंत्यमिदंतन्मायाचेष्टितमितिभावः २५ तर्हितंक
थंनिर्विण्णोसित्वनहेपिमयिप्रवृत्तयातत्कृपयैवेत्याशयेनाह क्वेति रजसैवप्रभवोजन्मयस्य
सः सत्वमप्यंतेवाकुलविशेषाणांतमोधिकंयस्मिनसुराणांकुलेजातोहंक्वक्वचतवानुकंपातामे
वाह ब्रह्मादीनांशिरस्यियानैवार्पितःसपद्मवत्सकलसंतापहरःप्रसादः पुरुषार्थरूपोमेशि

नन्वत्रयीदमतिविचित्रंइत्याह नैवेति एतेब्रह्मादयउत्तमाअधमास्तुयोनीचइत्येषांपरावरमतिःजं
तोःप्राकृतस्ययथातथाभवतोनैवस्यात अत्रहेतुःजगतआत्मनःसुहृदश्चतर्हिसर्वेषुसमत्वस्मात्
एकरूपस्यकिंनस्यात्तत्राहसंसेवयातवप्रसादोभवतितत्रचसेवानुरूपंतत्तदधिकानुसारेणधर्मा
दीनामुदयोभवतिएवंसत्यपिवैषम्याभावेदृष्टांतःसुरतरुर्यथासेवकस्यैवसंकल्पानुसारेणफ
लंददातिनचविषमस्ततदत्तनचपरावरत्वमत्रकारणमितिशेषः २७ एतच्चत्वद्भक्तकृपया

नैषापरावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदोजगतस्तथापि संसेवयासुरत
रोरिवतेप्रसादःसेवानुरूपमुदयोनपरावरत्वं २७ एवंजनंनिपतितंप्रभवाहिकू
पेकामाभिकाममनुयःप्रपतन्प्रसंगात कृत्वात्मसात्सुरर्षिणाभगवन्गृहीः
तःसोहंकथंनुविसृजेतवभृत्यसेवां २८ ॥ ॥

मयाप्राप्तमितित्वद्भक्तस्यपार्श्वमेवमांनयेत्तामायेनाह एवमितियथातथानुकंपितोस्मिएवं
नारदेनात्मसात्कृत्वापूर्वमनुगृहीतःसोहंकथंनुत्वद्भक्तसेवांविसृजामिकथंभूतोनुगृहीतो
स्मिप्रभवएवाहिर्युक्तःकूपःतस्मिन्कामानभितःकामयमानंजनंनिपतितमनुतत्प्रसंगात्प्रपत
न्सोहंतदेवंत्वद्भक्तश्रीनारदस्यानुग्रहेणतथाश्चर्यंतमनुकंपितोस्मिअयमेवचममपरमोनुग्र
हः नपुनरिदमतितुच्छंमत्ताराराज्यादि २८ ॥ ॥

भा॰ स्कं॰ टी॰ ४०

नचेदंत्वयामदनुग्रहार्थंकृतंकिंतन्यार्थमित्याह भोअनंतयदेतत्पाणरक्षणंमांहंतमुद्यतस्यम
मपितुर्वधश्चतदुभयंस्वभृत्यऋषिवाक्यमृतंविधातुमित्यहंमन्येकुतः यद्यस्मात्अयुक्तंविधित्सुः
खड्गंप्रगृह्यावोचत्किमस्यवोमद्व्यतिरिक्तश्वेदीश्वरोस्तितर्हितामिदानींअवतुतवकंशिरोहंहरामी
तिपाठांतरेप्ययमेवार्थः यद्यदावोचत्तदामत्त्राणरक्षणमितिवान्वयः एतत्त्वसत्यंविधातुंनिज
भृत्यभाषितमित्यवेवव्याख्यातं २९ नचेदंपत्न्यातेनरक्षणंदैत्यहननंचतवयिस्वाभाविकं

मत्त्राणरक्षणमनंतपितुर्वधश्चमन्येस्वभृत्यऋषिवाक्यमृतंविधातुं खड्गंप्रगृह्यय
दवोचदसद्विधित्सुःत्वामीश्वरोमदपरोऽवतुकंहरामि २९ एकस्त्वमेवजगदेतद
मुष्ययत्त्वमाद्यंतयोःपृथगवस्यसिमध्यतश्च सृष्ट्वागुणव्यतिकरंनिजमायये
दंनानेवतैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ३० ॥ ॥

किंचमायागुणोपाधिकंसर्वात्मकत्वयिसत्ततः तद्योग्यमादित्याह एकइति एतज्जगत्त्वमेवैकः य
यतः अमुष्याद्यंतेचपृथगवस्यसिविरामंकरोषिसन्मात्रतयाकारणत्वेनावधितेनचवर्तसे
इत्यर्थः अतोमध्यतश्चत्वमेवकुतः तर्हिभेदप्रतीतिः तत्राहनिजमाययागुणपरिणामात्मक
मिदंजगत्सृष्ट्वातदनुप्रविष्टःतैस्तैर्गुणैर्देहेंद्रियभूतैर्नानेवरक्षकश्चहंतेवचअवसितः तदुक्तंस्कं
धोपक्रमेनिर्गुणोप्यजोव्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरःस्वमायागुणमाविश्यबाध्यबाधकतांगत

हरिः १० ॥
४०

भा नं २

१८ ब्रह्मविक्रियामंत्रान्यथात्वं १९ प्रपितामहो वसिष्ठः १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८

भगवन्किमिदं जातं कर्म वो ब्रह्मवादिनां विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया १८ यू-
यं मंत्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः कुतः संकल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव १९
तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनंदनं १९ ए-
तत्संकल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजस्त्वं स्वतेजसा २० एवं
व्यवसितो राजन्भगवान्स महायशाः अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया २१
तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान्हरिरीश्वरः ददाविलाभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः २२ स ए-
कदा महाराज विचरन्मृगयां वने वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैंधवं २३ प्रगृह्य रु-
चिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् दंशितोनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तरां २४ सुकुमारवनं मे-
रोरधस्तात्प्रविवेश ह यत्रास्ते भगवान्शर्वो रममाणः सहोमया २५ तस्मिन्प्रविष्ट
एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च वडवां नृप २६ तथा तदनुगाः
सर्वे आत्मलिंगविपर्ययं दृष्ट्वा विमनसोभवन्वीक्षमाणाः परस्परं २७ राजोवाच ॥ क-
थमेवंगुणो देशः केन वा भगवन्कृतः प्रश्नमेनं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि नः २८ ॥ ऋषिः
एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयस्तत्र सुव्रताः दिशो वितिमिराभासाः कुर्वंतः समुपागमन् २९

विगततिमिरं आभासाः अन्यप्रकाशाश्च यासां तथाभूता दिशः कुर्वंतः २९ ॥ ॥

अनन्तरं वंशो वक्तव्यः पूर्वोक्तमेव तावद्रूपं तत्प्रवर्तकं श्रीनारायणमारभ्यानुस्मारयति यदादावशेष
मिति पंचभिः ८ ९ १० ११ नाभागं चेति पाठे विनभगश्च नाभागः १२ सर्वपोत्रस्य स्यस्तस्य सहीत्वे
प्रतिवृध्यान्नुहूर्वः प्रभुर्निमित्तं वरुणयोश्चार्यं वक्रं सुप्रस्तावमिलोत्पातोऽनमाह अप्रजस्य मनोः पू
र्वमित्यादि तावाहवरध्याय समाप्ति पर्यन्तं श्लोकप्रभृतीनामन्ययेनैः प्राक् १३ दुहितृर्थं ममकन्यायथा।

पगवरेषांभ्र नानामात्मायः पुरुषः परः सर्ववासीदिदं विश्वं कल्पान्तेन्यन्नकिंचन ८ तस्य
नाभेः समभवत्पद्मकोषो हिरण्मयः तस्मिन्जज्ञे महाराज स्वयंभूश्चतुराननः ९ मरीचि।
र्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः दाक्षायिण्यां ततोदित्यां विवस्वानभवत्सुतः १० ततोम
नुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्स आत्मवान् ११ इक्ष्वाकुनृ
गशर्याति दिष्टधृष्टकरूषकान् नरिष्यन्तं पृषध्रं च नभगं च कविं विभुः १२ अप्रजस्य मनोः
पूर्वं वसिष्ठो भगवान्किल मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत्प्रभुः १३ तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी
होतारं समयाचत दुहित्रर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता १४ प्रेषितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सु।
समाहितः हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणन्द्विजः १५ होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्येला।
नाम साभवत् तां विलोक्य मनुः प्राह नातिहृष्टमना गुरुः १६

भवेत् तथा यजेति होतारं समयाचत पयोव्रतमहाहोतान्यथोयुष्माः १४ अध्वर्युणा होतर्य्ये
ते तिप्रेषितो होता तेन रहीतेन गृहीतेन हविषि स्रतितन् तथा प्रार्थितं ध्यायन् व्यचरत् पाठान्तरे
तत् आध्यायन् वाचा वषट्कारं गृणन् वैषम्येनोच्चारयत् १५ १६ ॥

मोक्षबंधयोर्निदानमाह महत्सेवामिति तमसः संसारस्य द्वारं योषितां ये संगिनस्तेषां संगं ।
हतां लक्षणमाह सार्द्धेन महांत इति साधवः सदाचाराः २ मयीशे कृतं सौहृदमेवार्थः
पुरुषार्थो येषां वाशब्देनान्योपि ये तत्सेवास्तल्लक्षणमाहं दर्शयति देहंभरेति देहं बिभर्तीति देहं
भरा विषयवार्तैव नर्थं विषयायेषु तेषु जनेषु जायादियुक्तेषु गृहेषु च रातिर्मित्रं धनं वा पा ।
ठांतरे जायादिप्रदेषु यावदर्थाश्च यावदर्थमेवार्थो येषामिति मध्यमपदलोपी समासः ।

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगं महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता वि
मन्यवः सुहृदः साधवो ये २ ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहंभरवार्त्तिकेषु गृहेषु
जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ३ नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म
यदिंद्रियप्रीतय आपृणोति न साधु मन्ये यत आत्मनोयमसन्नपि क्लेशद आस देहः
४ पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्वं यावत्क्रियास्तावदिदं मनो
वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ५

देहनिर्वाहाधिकस्पृहाशून्या इत्यर्थः ३ कामान्नार्हतीति यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति
यद्यदा इंद्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन् विकर्म पापं नूनं कुरुते यतो विक ७
र्मणः प्राचीनादयं क्लेशप्रदो देहो जातः न स एव पुनः करणं साधु न मन्ये ४ देहादेनेष्वरना
त्क्रियानयमर्थेऽन्याशंक्याह पराभवो देहादिनात्मस्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भव ६
ति तत्र हेतुः यावत्क्रियाः स्युः तावदिदं दैहिकमेव भावमेवस्मात् येन कर्मात्मकेन मन

भा॰ पं॰ ८ टीकायां ५

दुःखमुपसंहरति एवं पूर्वं कृतं कर्म कर्तृभूतं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुङ्क्ते पुनः कर्म निर्बन्धं करो
तिजीवस्तत्कर्मबन्धहेत्वर्थमाह अविद्ययेति अविद्ययात्मन्युपधीयमाने आच्छाद्यमा
नेसति एवं मनः कर्तृ पुनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते ६ न केवलं देहयोगमात्रं अनर्थान्तरं चेत्याह
यदा गुणेभ्य इन्द्रियाणां गुणेहां चेष्टां अयथा मिथ्या आत्मीया न भवतीति विपश्चित् विवेकी स
न्न पश्यति न पश्यतीति पाठे अयथा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः तत्र तदा स्वार्थे प्रमत्तः सन् गतस्मृतिः स्व
रूपस्मृतिशून्यः सन् अज्ञो मूढः मैथुनस्वभावप्रधानं गृहं प्राप्य तापान् विन्दति ७ ननु य

अयथेष्टम ५

एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न
मुच्यते देहयोगेन तावत् ६ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चि
त् गतस्मृतिर्विन्दति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसः स्त्रिया मिथुनीभा
वमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रन्थिमाहुः अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहो ऽयमहं म
मेति ८ यदा मनो हृदयग्रन्थिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत तदा जनः सम्परिवर्त
ते ऽस्मान्मुक्तः परं याति

योपदेशो ऽस्त्रिया मिथुनीभूय स्वभावमात्रमनुभवतः कुतः तापाः स्युः तत्राह पुंस इति प्रत्येकं यो
देहकैको हृदयग्रन्थिरस्त्येव एवं मिथः स्थूलमन्यं हृदययोर्ग्रन्थिं दृढं वदन्ति कुतः अत आह ।
अतस्तस्मान्मिथुनीभावात् प्रत्येकं हृदयग्रन्थिना तु देहेन्द्रियमात्रे अहं ममेति मोहः अस्मात् गृ
हादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ८ कदा तर्हि तस्य निवृत्तिस्तत्राह यदा अस्य ज
नस्य कर्मभिरनुबद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रन्थिः शिथिलो भवेत्तदा अस्मान्मिथुनीभावान्नि

८ वर्तते तत्र हेतुम् अहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन्

ननु यद्येतज्जगदहमेव नहि जगतो वैषम्यामम वैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह त्वेवैत्वमेवरादे
सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत् ननु तत्त्वं नः पृथक् भवांस्ततोऽन्यः प्राग्यतयोः पृथुगवस्थानात् य
यस्मादेवं श्रुतेः परमात्मनीयोः पंपर इति याद्बुद्धिः सा श्रपार्थ्यमायेव कार्यकारणभेदहृष्टांतेन साध
यति यथातः यस्य जन्माद्दलाणप्रकाशस्वपस्मित्रिपर्नेश्रवस्थितिस्थ ते हेतवस्तेद्व ब्रीहिबीजकारणानतः
कार्यं तयोर्यावत्स्नकालमात्रत्वेऽपि पमर्थः कालशब्देन नीलत्वासाधारणगुणयोगात्श्यावस्वशब्दे
नवस्नमात्रे यतत्वतत्वोर्थ्यया पृथ्वीमयवीनमात्रत्वेन स्वचयपार्श्वनस्वल्पमात्रत्वेवं सर्वमपिकार्यं ।

त्वं वाऽहं सदसद्दीश भवांस्ततोऽन्यो मायापयात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था यद्यस्य जन्मनिधनेस्थि-
तिरीक्षणं च तद्धेतदेव सदकालवदप्यन्निर्वोः ३१ अमेस्हमात्मनिजगोहलदेवाघ्रमथ्येप्रोघन्मत्ता-
निजसुखानुभवो निरीहः योगेनमीलितदृगात्मनिहस्तदृप्यास्थितोऽनततमोत्रुगणाश्रयः ३२

कारणात्मकं जगत् परमकारणात्मकमेवेति नयाचपारमर्थंसत्रे तदनन्यत्वमारंभ (है ३२
णशब्दादिभ्य इति स्कृतिश्च वाचारंभणं विकारो नामधेयं सत्तिकेत्येव सत्यमिति ३१ तत्र तावदेतेत्र
गवस्थानं दर्शयति अमेसेति इदं जगत् आत्मना आत्मनेवात्मनिनिलिप्यसत्वमेवानुभवन्निष्क्रियः सन्
प्रलयादकमथ्येशायनं करोषि नहि किं जीवस्यैवममापितमाहृतिरूपानिहासि नहि योगएवनवहिद्दं
स्वभावसाम्यान्निद्राच्यतइत्याह योगेनमीलितदृशायन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीनानिद्रायेनयनस्तथ्यैश्र

श्री
भा॰स्क॰
टी॰
४३

इदानीं कारणत्वेनादावपि पृथगवस्थानं दर्शयन्नमस्यन् स्तुत्वमेवेत्यनन्तप्रपंचयन्ति तस्यैवेति चतुर्भिः यस्त्वम
शेषाः तस्यैव ते इदं जगत् वपुः स्वरूपं नान्यस्य यत् त्वमथ्यतोस्य कथंभूतस्य निजया कालशक्त्या संचोदिताः
प्रकृतेर्धर्माः सत्वादयो येन स्वरूपत्वेहेतुः अनन्तशयनात् शेषपर्यंकात् विरमत्समाधिर्यस्य तस्य नाभेः
सकाशात् एकार्णवोदके महाब्जं लोकपद्ममभूत् कथंभूतं आत्मनि लयेन गूढं सत् स्वकणिकाकारः सत्स्मादुद
बीजात्महावटस्व १२ तदेवं कारणत्वेनावगतः सन्नमस्यतेति तस्मैत्वमेव वर्तमानस्य क्रमेण तदेव शुद्धसत्वस्वरूपस्य

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मिण आत्मगूढं अंभस्यनंतशयनाद्विरमत्स
माधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जं १३ तत्संभवः कविरतोन्यदपश्यमानस्त्वां वीजमात्मनि
ततं स्वबहिर्विचिंत्य नाविंददब्दशतमप्सु निमज्जमानो जातेंकुरे कथमुहोपलभेत वीजं १४ स
त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोब्जं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः त्वामात्मनीश भुवि गंधमि
वातिसूक्ष्मं भूतेंद्रियाशयमये विततं ददर्श १५ राम

णोनुभवेन स्फुरत्यपि तेन तस्य प्राप्तमित्यकृतीमवस्थामाह तस्मिन्नब्जे संभवो यस्य सः कविर्ब्रह्मा अतः पद्मादन्यदप
श्यन् वीजमुपादानकारणभूतं त्वां स्वस्मिन् व्याप्तं सन्तमपि नाविंदत् युक्तं चैतत् उदकस्थो ह्यंकुरे जाते सति वीजं त
दनुगतं कारणं पृथक् कथं नाम उपलभेत १४ भावइपासनया तत्स्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह स त्विति प
राहृत्याब्जमास्थितः सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन सन्मात्ररूपेणोपादानतया दर्शनमुक्तम् १५ ॥ ४३

ईस्वरत्वेनवदन्स्तुवन्कृतार्थोभवतीत्याह एवमनेनप्रकारेणसहस्रमपरिमितानिवदनादीनितैराढ्यंसम्पूर्णंमायाम
यंमायाप्रधानंसताप्रपंचेनोपलक्षितःसन्निवेशःपादादिरचनायस्य ३६ तदाभवांस्तस्यानुग्रहंकृतवानित्याह
तस्माइति हयग्रीवमूर्तिंबिभ्रत्सन्रजस्तमोरूपौमधुकैटभाख्यौहत्वावेदसमूहंनिगमान्समर्पितवान्तदेहे
तःसत्वमिति ३७ एकःत्वमेवनानाविधैरवताराभिः श्लोकेयदुक्तंपदत्पातेनरक्षणेनहिपदत्वंवधस्यसर्वोपाधिको

एवंसहस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं मायामयंसदुपलक्षितसन्नि
वेशंदृष्ट्वामहापुरुषमापमुदंविरिंच्यः ३६ तस्मैभवान्हयशिरस्तनुवंचबिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौमधुकै
टभाख्यौ हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्चरजस्तमश्चसत्वंतवप्रियतमांतनुमामनंति ३७ इत्थंनृतिर्यगृषिदे
वझषावतारैर्लोकान्विभावयसिहंसिजगत्प्रतीपान् धर्मंमहापुरुषपासियुगानुवृत्तंछन्नःक
लौयदभवस्त्रियुगोथसत्वं ३८ नैतन्मनस्तवकथासुविकुंठनाथसंप्रीयतेदुरितदुष्टमसाधुतीव्रं
कामातुरंहर्षशोकभयैषणार्तंतस्मिन्कथंतवगतिंविमृशामिदीनः ३९ राम

नतस्त्वतइतितदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसिपालयसिहंसिघातयसिकलौतत्तन्नकरोषि यतःतदा
छन्नोभवः यतःत्रिष्वपियुगेषुआविर्भावात् सएवंभूतःत्वंत्रियुगइतिप्रसिद्धः ३८ तदेवंभवतःतत्वंनिरू
पयस्वस्यतद्विचारायोग्यतांनिवेदयन्प्रार्थयते नैतदिति त्रिभिः असाधुवहिर्मुखंतीव्रंदुर्दंहर्षशोकंभये
षणान्वेषणार्तंदुःखितंमपित्वत्कथासुनसंप्रीयतेतस्मिन्नेवंभूतेमनसिसतिकथंनवतत्त्वंविचारयामि ३९

श्री॰ किंवनिह्वात्रविस्मसती भोत्रच्युत मामांयतोमयुराहिरसःजतत्रकर्षति उरेरंतद्ययासेतनमंसयएवयत्किंवे
भा॰स दाहमसमात्रप्रतिवृपलाहकवत्तःकर्मशक्तिःकर्मोत्हियाणिलंनेतित्राटयति ५॰ नकेवलमहमेकएवएवंक
टी॰ मृहषामापन्नःकिंतमहाजनोप्यवक्तिश्यतिप्रतःसर्वजनपालयेतिप्रार्थ्यमेन एवमिति भवःसमारएववेतरा
४४ णीयमनहीतस्यांग्रन्यास्यतोयानिजनादीनितम्यातिभीतस्वधायेयांचविग्रहेययो यथैवेरमेत्रंवयस्यएवमृ
ढंजनंयएणनमहेयारचरतस्याःपारस्थितनिमग्नकहनेति ग्रहोकष्टमिसेवमनुकंप्यायथीष्टहिवेतरणीमुत्ता

तिहृकतोच्युतविकर्षतिमाविस्माशिश्नोन्यतस्त्वगुदेरग्रवणांकृतस्थित ग्राणोन्यतस्त्वपलहकवत्वांव
कर्मशक्तिर्वह्वाःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति ५॰ एवंस्वकर्मपतितंभववैतरण्यामन्योन्यजन्ममरणा
शनभीतभीतं पश्यञ्जनंस्वपरविग्रहवैरमैत्रंहंतेतिपारचरपीपृहिमूढमद्य ५। कोन्वत्रतेखिलगुरो।
भगवन्प्रयासउत्तारणेस्यभवसंभवलोपहेतोः मूढेषुवैमहदनुग्रहआर्तबंधोकिंतेनतेप्रियजनान
नुसेवतांनः ५२ ॥
येपालय ५। एकेनमयाकथंसर्वोत्रतस्तारणीयइतिचेत् तत्राह कोन्विति कोनुतेत्रसर्वजनोत्तरणेप्रया
सःनकोपिकुतः अस्यविश्वस्यभवसंभवलोपानांउत्पत्तिसंहाराणांहेतोःकिमनेनदुःकरमितिभावः उचितंचेत
दित्याह मूढेष्विति नोचवनीयाश्चतारयिष्यामिइमेदराग्रहमाकृयाइतिचेत् तत्राह नवयंप्रियजनाःभक्ताः।
तान्नतुसेवमानानांनोस्माकंतेनउत्तारणेकिंकौतिप्रयासोसरवालकाहरेःकोन्वत्रतेखिलगुरोभगवन्प्रया ४४
सःप्रह्लादस्यमुपमंत्र्यमियानराणामीशानस्त्वमकरोदयनीयमायाम् ५२ ॥ राम राम

वत्सप्रह्लादत्वंतावनात्र्यपि छ्यामितावनैवकृतार्थस्स्याः किमनेननिर्बंधनेनअत आह नैवेति हे परस्वौनत्वद्वीर्य-
गायनमेवमहामृतं तस्मिन्मग्नं चित्तंयस्य सोहंभववैतरण्याः नैवोद्विजे किं तु विमूढान् शोचामि तानेवाह ततो महा-
मृताद्विमुखं चेतो येषां अतएव इंद्रियार्थनिमित्तं यन्मायासुखं तदर्थं भरं कुटुंबादिभारमुद्वहतः ४३ त्वत्तावत्कि-
शुद्धाणांतास्तानत्यक्त्वा नमुन यज्ञ यद्वदस्यतीतिचेत् तत्राह प्रायेणेति न विमुमुक्षोर्विमुक्तिनेच्छामि तन्ह्यन्यकृ म-
यिप्रार्थयमानमेव किमिति निर्बंधासीतिचेत् अत आह त्वत्तोन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ४४ नत्वेतस्तीस

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः शोचे ततो विमुखचेतस इंद्रियार्थ-
मायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ४३ प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरंति विजने न परा-
र्थनिष्ठाः नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोनुपश्ये ४४ यन्मैथुनादि-
गृहमेधिसुखं हि तुच्छं कंडूयनेन करयोरिव दुःखदुःखं तृप्यंति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कंडूति-
वन्मनसिजं विषहेत धीरः ४५

भोगासक्तानामविनय एव न कृपणाः तत्राह यदिति करयोः कंडूयनेन संघर्षणेनेव दुःखं यस्मिन् तद्वदुःखं बह्वा-
देव ततोनिर्विद्य मुच्येरन् तत्राह कृपणा बहुदुःखभाजोपि इह गृहमेधिसुखेन तृप्यंति अलमिति न मन्यंते क-
इतिवत् कामस्य दुःसहत्वात् ननु केचित् कंडूतिं मर्षयंते तेन कामं च सहंतेत आह त्वत्प्रसादात् कश्चिद्धीर एव म-
नसिजं कामं विषहेत न तु सर्वे अत्रापि कंडूतिवदिति दृष्टांतः ४५ ॥ रामाय नमः

भा॰ ननुमौनादिभिर्मोक्षसाधनैःसर्वेषामपिमुक्तिः नेत्याह मौनेति हेपुरुषंपरंतदर्थमितियेमौनादयआ
स्क॰टी॰ पवर्ग्याःअपवर्गहेतवःप्रसिद्धाः रहःविविक्तवासःतत्रप्रायशः अजितेन्द्रियाणांइन्द्रियभोगायअर्थार्थंविक्री॰
णतांवार्ताजीवनोपायाअपिभवन्तिइतरेषांदाम्भिकानांवार्ताअपिभवन्तिवानवादम्भस्यानियतफलत्वात् ४६ त्व
५५ त्प्राप्तेस्तुभक्तिंविनासकामैर्मौनादिभिर्नभवेदेवेत्याह रूपेइतित्रिभिः बीजाङ्कुराविवप्रवाहापन्नेइमेसदसती
कार्यकारणेएवतेरूपेउपलक्षणेवेदेनसृष्टेप्रकाशितेनचान्यत् स्वसमवेतेगौरत्वादिकमिवदेवदत्ता

५

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधयआपवर्ग्याः प्रायःपरंपुरुषतेत्वजितेन्द्रिया
णांवार्ताभवन्त्युतनवात्रतुदाम्भिकानां ४६ रूपेइमेसदसतीतववेदसृष्टेबीजाङ्कुराविवनचान्यदरू
पकस्य युक्ताःसमक्षमुभयत्रविचक्षतेत्वांयोगेनवह्निमिवदारुषुनान्यतःस्यात् ४७ त्वंवायुर
ग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राःप्राणेन्द्रियाणिहृदयंचिदनुग्रहश्च सर्वंत्वमेवसगुणोविगुणश्चभूमन्नान्यत्त्वद
स्त्यपिमनोवचसानिरुक्तं

देः अतःअरूपकस्यप्राकृतरूपादिशून्यस्यअतः युक्ताःसंयताएवभक्तियोगे
नअप्रमत्ताउभयत्रकार्यकारणयोर्व्याप्यगतंपश्यन्तियथायेनदारुषुवह्निमिवनान्यतःस्यात्ज्ञानमितिशेषः य
द्वा ज्ञानप्रकारमेवाह एतदुभयमन्यतःप्रधानपरमाणुवादेनस्यात् सर्वंतत्त्वमादिसृष्टेः अतस्त्वमेवकारणमित्या
त्मैकत्वानुसन्धानमिति ४७ तदेवाह त्वंवायुरिति हृदयंमनः चित्चित्तंअनुग्रहः अहंकारःदेवतावर्गोवासगुणः
सत्त्वः मनश्चवचश्चमनोवचःतेननिरुक्तंप्रकाशितंकिमपित्वत्तोऽन्यन्नास्ति ४८ राम ५५

प्रभक्तास्तत्वस्मिन्ननुगतमपि त्वां न जानंतीत्याह नेति नैते गुणाद्यभिमानिनो देवाः आद्यंतवंत ऽज्ञोपाधि
त्वात् अनाद्यंतं निरुपाधिं त्वां न विदंति यस्मात् सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य शब्दात् ग्रंथाध्ययनादि व्यापाराद्
उपरमंति त्वामेव समाधिनोपासत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे इति
नानुध्यायेद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति च स्मृतिश्च यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति त
दा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेत्यादि ४९ उपसंहरति तदिति हे अर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः अर्के

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः आद्यंतवंत उरुगाय विदंति हि
त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमंति शब्दात् ४९ तत्तेर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयोः
श्रवणं कथायां संसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ५० नारद उवाच एता
वद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ५१ श्रीभगवानुवाच प्रह्ला
द भद्र भद्रं ते प्रीतोहं ते सुरोत्तम वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोस्म्यहं नृणाम् ५२ ॥

पान स्तुतिः सर्वकर्मार्पणानि कर्म परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्येवं षडंगया संसेवा
या विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत यस्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षो न च भक्तिः संसेव
या विना अतः प्राक् प्रार्थितं दास्ययोगमेव देहीति प्रकरणार्थः ५० एवं वर्णितगुणो यस्य यतमन्युः उप
संहृतक्रोधः ५१ कामान् पूरयतीति तथा यद्वा पुरुषार्थप्रवाहोस्मीत्यर्थः ५२ ॥

भा० अप्रीणतः अप्रीणयतः तमेवप्रह्लादंकामत्वेनशोधयितुं ५३ प्रीणंतितेनाश्रयंति ५४ एकांतित्वात् निरुपाधिभ
स०टी० क्तित्वात् ५५ इतिसप्तमेनवमोध्यायः ९ दशमेतनुरुत्यामुभक्तमनर्हितेनहरौ प्रसंगाद्वरिणाकृतेनानु
ग्रहंस्थेनेतत्सर्वंवस्ज्ञात १ उत्पत्त्यास्वभावेनैवासक्तंमातेनाकामानेनासगाश्रितः २ ननुकिमहंभक्तंप्रलो
७९ भयामिनहिंकितवरदानाष्विनिवदन्तस्तवाभिप्रायमेवमाह भृत्यलक्षणेतिहृदयग्रंथिषुबंधकेषुप्रमया

मामप्रीणतआयुष्मन्दर्शनंदुर्लभंहिमे दृष्ट्वामांनपुनर्जंतुरात्मानंतप्तुमर्हति ५३ प्रीणंतिह्य
थमांधीराः सर्वभावेनसाधवः श्रेयस्कामामहाभागाः सर्वासामाशिषांपतिं ५४ एवंप्रलोभ्यमानो
पिवरैर्लोकप्रलोभनैः एकांतित्वाद्भगवतिनैच्छत्तानसुरोत्तमः ५५ इतिश्रीभागवतेनवमः ९ नार०
भक्तियोगस्यतत्सर्वमंतरायतयार्भकः मन्यमानोहृषीकेशंस्मयमानउवाचह १ प्रह्लादउवाच
मामांप्रलोभयोत्पत्त्यासक्तंकामेषुतैर्वरैः तत्संगभीतोनिर्विण्णोमुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः २ भृत्यलक्ष
णजिज्ञासुर्भक्तंकामेष्वचोदयत् भवान्संसारबीजेषुहृदयग्रंथिषुप्रभुः नान्यथातेखिलगुरोघटेतक
रुणात्मनः ३ यस्तआशिषआशास्तेनसभृत्यःसवैवणिक् आशासानोनवैभृत्यःस्वामिन्याशिष
आत्मनः नस्वामीभृत्यतःस्वाम्यमिच्छन्योरातिचाशिषः ४

प्रत्यर्थसाधनेप्रवर्तनेनचटेतेत्यर्थः ३ कथमेवंभृत्यलक्षणज्ञानंस्यात् तत्राह यइति तवत्तः नत्वकामतया
पिसेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यंसोपाधिकोसौनतात्विक इत्याह स्वामिन्यात्मनः आशि
षोऽप्रेप्समाणोनवैभृत्यः भृत्यहेतुकमात्मनःस्वाम्यमिच्छन्योभृत्यायददातिसचनैवस्वामी ४ ॥ ७९

आवयोस्तुनार्थःकिंकामाविमाह अहंत्विति अनपाश्रयोनिरपेक्षः अन्यथाकामार्थमंसेविनाअर्थःप्रयो
जनंनास्ति ६ ननुतथापिवरेमोहार्थंममकिमपितेषामर्थंवृणीष्वेतिवदंतमाह यदीति कामानामंकुराणां
असंरोहंअनुत्पत्तिंभवतःसकाशात् ७ ननुकामानुत्पत्तिमात्रेकोलाभस्तत्राह इंद्रियाणीतियस्यजन्मनानश्य
तिउत्पत्त्यात्मदेहःकामभावगुणमाह विमुंचतीति भगवत्त्वायत्वत्समानैश्वर्याय तथाचश्रुतिः यदासर्वे

अहंत्वकामस्त्वद्भक्तःत्वंचस्वाम्यनपाश्रयः नान्यथेहावयोरर्थोराजसेवकयोरिव ६ यदिरासीश
मेकामान्वरांस्त्वंवरदर्षभ कामानांहृद्यसंरोहंभवतस्तुवृणेवरं ७ इंद्रियाणिमनःप्राणआत्मा
धर्मोधृतिर्मतिः ह्रीःश्रीःतेजःस्मृतिःसत्यंयस्यनश्यंतिजन्मना ८ विमुंचतियदाकामान्मान
वोमनसिस्थितान् तर्ह्येवपुंडरीकाक्षभगवत्त्वायकल्पते ९ ओंनमोभगवतेतुभ्यंपुरुषायमहा
त्मने हरयेऽद्भुतसिंहायब्रह्मणेपरमात्मने १० दैत्य उ॰ नैकांतिनोमेमयिजात्विहाशिषआशा
सतेऽमुत्रचयेभवद्विधाः अथापिमन्वंतरमेतदत्रदैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्वभोगान् ११ ॥

म

प्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ९ निर्दोषंकामानुदालनमि
ष्टेनप्रत्याख्यायस्वत्वमस्यति ओंनमइति १० सत्यमेकांतभक्तस्त्वंतथापिमदाज्ञाकरणीयास्त्याह नेति
मयएकांतिनःकदाचिदपिइहामुत्रचमत्तआशिषोनवांछंत्येवतथाप्यतन्मन्वंतरमात्रंभोगान्भुंक्ष्व ११
रामायनमः ॥

भा. नवतर्हि वंधः स्यादिमत आह कथं इति द्वाभ्यां सर्वेषु भूतेषु संतमेकमीशं यज्ञाधिष्ठातारं मामात्मन्यावेशपय
ग. स्क. नस्वतर्हि पुनेत्वेव कर्मणा वंधः स्यात् नेत्याह योगेन मय्यर्पितेनानु कर्माणि हित्वन् त्यजन् यजस्व ॥ किंच भोगे
टी. न स्वत्वाकुभेव न प्रारब्धं पुण्यं हित्वा शुक्लं वंधः सत्लोकानुग्राथं कीर्तिं वृविस्ताध्यसी प्रारस्य मिकुशलेन पुण्यपा
वरोण न पापं हित्वेति विभीषा मात्रेग्र मन्यथा तत्स्याज्य प्रकृतेन न ततस्य प्राचीनं पापमस्ति न दधिग मेऽन्तरभूवा ।
४० न्वयोरश्लेषविनाशाभवः नह्यपदेश्यादिति न्यायात् नत्स्सकृतं दृकृते विधुनुत इति श्रुतेश्च न वेदेप्रारब्धपापा

कथं महीयाञ्छ्वमाणः प्रियास्त्वमावेशय मामात्मनि संतमेकं सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगे
नवकर्महित्वन् ॥ भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा कीर्तिं विशुद्धां सुरलोक
गीतां विताय मामेष्यसि मुक्तवंधः १२ यएतत्कीर्त्तयेन्मर्त्यस्त्वयागीतमिदं नरः त्वां च मां च स्मरन्काले
कर्मवंधाद्विमुच्यते १३ प्रह्लादः वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर यदनिंदत्पिता मे त्वामविद्वांस्ते
जपेश्वरं १४ विद्वान्मधोशयः सालात्स्वलोकगुरुप्रभुः भ्रात्तेहेति मरुषाहृष्टिः त्वद्भक्तं मयि वाचवान्

भिप्रायेतस्य भोगेव तत्याव कुशलेन हित्वेति ५ वचनानुपपत्तेः नचासाववृद्धानितिवाच्यं भगवतैव कृतार्थी
त्वस्यानंतरं वृत्सभागत्वात् अतएव योगेन कर्म हित्वेत्रिनीदमपि लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवर्तितस्यानुद्देग
मात्रायेति सर्वमनवद्य १२ किंच यइति त्वां च मां च स्मरन्त्वितिव स्मरन्त्रेत तल्लोत्रय कीर्तयेत् सोपि कर्मवधा
द्विमुच्यते कुतः तवद्युपशोकेत्यर्थः १३ ईश्वरात्तात्परमक कर्माधिकारः सतापितनिकृति प्रार्थयते त्रिभिः वरंवा ४०
रणीयमतदपरं हृणीत तत्तः १४ विद्वान्मधीणाकार्यन प्राप्तयोग्यस्य १५ ॥

ते प्रसंगेन संदृष्टस्य तः पूत एव तथापि भोः कृपणावत्सल कार्पण्येन प्रार्थय इत्यर्थः १६ यद्यपि कश्यपो मरीचि
र्ब्रह्मा वेति तत्पितरः तथैव शुद्धवंताः तथापि त्रिः सप्तभिः सहेति प्राकृतकल्पगतपितृभिप्रायेणोक्तं १७ यद्यस्मात्त
संपन्नसमुदाचारा येषां ते कीकटा अपि देशाः तत्रस्थाः च शास्त्र पूयंते शुद्धा भवंति १८ ननु मद्भक्तानामप्यहिंसेति
न चित्र प्रह्लादतां हे शान भवामीति चेत् तत्राह सर्वात्मनेति द्वाभ्यां मद्भावेन मद्भक्त्या विगतस्पृहा येषां १९

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरंताद्दुस्तरादघात् पूतस्तेपांगसंदृष्टः तदा कृपणवत्सल १६ श्रीभगवानुवाच त्रि
सप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेनघ यत्साधोस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः १७ यत्र यत्र च मद्भक्ताः
प्रशांताः समदर्शिनः साधवः समुदाचारास्ते पूयंतेपि कीकटाः १८ सर्वात्मना न हिंसंति भूतग्रामेषु
किंचन उच्चावचेषु दैत्येंद्र मद्भावेन गतस्पृहाः १९ भवंति पुरुषा लोके मद्भक्ताः त्वामनुव्रताः भवान्मे
खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् २० कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः मदंगस्पर्शनेनांग
लोकान्यास्यति सुप्रजाः २१ पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः मय्यावेश्य मनस्तात कुरु
कर्माणि मत्परः २२ नारद उ० प्रह्लादोपि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपरायिकं यथाह भगवन्राजन्नभिषि
क्तो द्विजोत्तमैः २३ प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिं स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः २४

त्वामनुगता ये केचित्पुरुषाः ते एवं लक्षणाः संतो मद्भक्ता भवंति यतो भवान्मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक्
उपमानास्पदं हीत्यर्थः खल्वित्यर्थः मदंगस्पर्शनेन सर्वशः पूतस्यापि तव पितुः पापशंकैव नास्ति केवलं पुत्रकृ
त्यानि प्रेतकार्याणि कुरु २१ वेदवादिभिः कर्माणि कर्म मत्परः सत्कर्माणि कुरु २२ २३ २४

भा. स्पृष्टान्येतानि मम स्पृष्टिभिर्मया स्पृष्टैर्भूतैः समस्तास्त्रिगमां धर्मानित्यर्थः प्रसन्नस्ततवान सत्वयाहृतः २५ २६ एततदि
स.प्र. ष्टाः समितेः सम्यग्ग्रामः २७ सर्वतः संग्रामान् गोप्स्यस्त्वकं २८ एवं वरस्त्वया न प्रदेयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां

५८ ब्रह्मोवाच देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज हिरण्यकशिपुर्हतः पापो लोकसंतापनो ऽसुरः २५ यो
ऽलब्धवरो मद्दत्तवधो ममस्पृष्टिभिः तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् २६ दिष्ट्यास्य तनयः
साधुर्महाभागवतोर्भकः त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्यात्वां समितो ऽधुना २७ एतद्वपुस्ते भगवन्ध्यायतः प्र
यतात्मनः सर्वतो गोप्तृ संत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः २८ नृसिंह उवाच मैवं वरो ऽसुराणां ते प्रदेयः पद्म
संभव वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा २५ नारद उवाच इत्युक्त्वा भगवान्राजंस्ततश्चांत
र्दधे हरिः अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ३० ततः संपूज्य शिरसा ववंदे परमेष्ठिनं भवं प्रजा
पतीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः ३१ ततः काव्यादिभिः सार्द्धं मुनिभिः कमलासनः दैत्यानां दानवानां
च प्रह्लादमकरोत्पतिं प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः प्रतिपूजि
प्रा ताः ३२ एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ३४ पुनश्च वि
प्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः कुंभकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ३५ शयानौ युधि निर्भिन्नहृद
यौ रामसायकैः तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ३६
प्रसन्नं तदीरं २५ शिशुपालदंतवक्त्रयोः श्रीकृष्ण
पुरुषैकत्वमिति यत्तद्वैरदेवतयोः पूर्वजन्मकथनादिभिः रूपयति तत्र संहरति एवमिति समभिः ३३ हित्वेषु ५८

[right margin:] तेवं शापेनो विप्रशापेन मुनरस्यानुषेगः ३५ तच्चित्तौ श्रीरामं चिंतयंतौ ३६
५८

करूषजौ हत्वैव चक्रः हरौ सायुज्यं समीयतुः ३७ कृत्स्नं निंदादिना पूर्वं कृतं च यत् एनः पापं तत् ध्यानेन तदात्मानः सं
तो जहुः तदात्मत्वे हेतुः कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ३८ अभिदा भेददर्शनशून्यया ३९ ह
रेः सात्म्यं सारूप्यं ४० प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति एषेति चतुर्भिः अवतारः श्रीनृसिंहरूपः तस्य कथा या।

ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ हरौ वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीयतुः ३७ एनः पूर्वकृतं य
द्राजानः कृष्णवैरिणः जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ३८ यथा यथा भगवतो भक्त्या प
रमयाभिदा नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिंतया ययुः ३९ आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान्
दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषां ४० एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः अवतारक
थापुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ४१ प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथा
त्म्यं चास्य वै हरेः सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनं परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महा।
न् धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ४३ आख्यानेस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ४४ य
एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितं कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ४५ राम

ख्यानेति पाठः ४१ प्रह्लादस्य चरितमित्यादेः समाम्नातमिति तृतीयेनान्वयः अप्ययस्य लयेनेनोक्तसर्गस्थित्यप्ययाना
मीशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वं येनेन कृतं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ४२ परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थाना
नि तेषां व्यत्ययो व्यत्यासः ४३ आध्यात्मिकं आत्मानात्मविवेकादि ४४ एतत्श्रवणादिफलमाह य इति द्वाभ्या
एतत्श्रुत्वा यः कीर्तयेत् ४५ ॥ रामायनमः

एतत्तवतोतामरस्येगदृसलीलांतासेवाह दंसेंद्रस्य पूर्णपानेवववधंयः श्रुवि:समन्येतत्रुणपमनुभावेश्रभावमतितिस्व
भा यंवालांकवेत्रुंव ४४ श्रुत्रेश्रद्धाहस्यभागधेयनद्देवोहहः वयंत्तमेरभागपाइतिविवी देतेतेशाह पूर्णमितित्रिभि:ये
स·म· षांपुष्माकशहान्रुसनयांभिर्यतिसर्वतः समापांतिनतकस्पेहतोः पश्रुशहेषुनरांकारंशृंदसत श्रीकृष्णाख्यप
४५ रंब्रह्मसाक्षाहसतीति ४० ननुकृष्णोस्माकमात्नेलयःकथंब्रह्मोच्यते तत्राह सवाइति सोयंब्रह्मैवकथंभूतः
महद्भिर्विमृग्यपयःकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिरूपादि:परमानंदः तदनुभूतिरूपः वः युष्माकं केवलं प्रियःसुहृदि।

एतत्यथाहिपुरहवसयरंगेदूलीलांहसेंदनूपूर्णपवधंप्रपतः पवेत देसात्मजस्य च सतांप्रवरस्य पुण्यंश्रु
तानुभावमक्रुतोभयमेतिलोकं ४५ पूर्णदलोकेवनभूविभागाःलोकंपुनानामुनयोभियंति येषा
शहानावसतीतिसाक्षाद्गूढपरंब्रह्ममनुष्यलिंगं ४० सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसु
खानुभूतिः प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयः आत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ४८ नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजा
दिभीरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितं मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितःप्रसीदतामेषसमात्वतांपतिः ४९

सात्विकोयोभवतिविधिकृतश्चतानुवर्ती ४८ ननुपरंब्रह्मचेत्तकथंदृष्टमहहस्तीपुरतिःकथंवाथमोपावरणं न
स्पष्टतत्राह नयस्यरूपंतत्त्वभवाहिभिरपिधियायस्वबुद्ध्यावस्तुतयाइदमितिसाक्षान्नोपवर्णितं समयुष्माकं स्वय।
मेवप्रसन्नोस्माकंतमोमानादिसाधनैः नतत्प्रसादः प्राप्नीयएवेत्याह मौनेनेति सएषसात्वतांपतिःनःप्रसीदतु न
हिपुनर्हष्टस्यशृहेपरंब्रह्मसवतिनवतदर्शनायमुनयःतद्गृहानभियांतिनचतस्यमातुलेयादिरूपेणतर्वनेन। ४५
स्वयमेवप्रसन्नः अतोपूर्णएवत्तनास्मत्ताथिभूविभागारतिभावः ४९ ॥

नन्वेवं दुष्करं त्रिपुरमेरादिकं श्रीरुद्रः कृतवानसएवंभूतं ईश्वरोप्यस्पत्वेननानानीतिकथमिममेपलायांनस्या
ध्येतत्साहाय्येदेवासोप्रभावोनकेवलमस्येतिवक्तमाख्यानमुपदिशति सएषइति जगदीशितुर्देवस्यकी।
र्तिकस्मिन्कर्मणिमयाहृतवान् ५१ ग्रनेनश्रीकृष्णेनोपबृंहितेः ५२ हेमीचैरोण्याचायसीचेतितिस्त्रः पुरो

सएषभगवाञ्जानन्स्मनकोहिहितंयशः पुराहत्स्यदेवस्यमयेनानेनमायिना ५। राजोवाच कस्मि
न्कर्मणिदेवस्यमयाहृतञ्जगदीशितुः यथाचोपचितासकीर्तिः कृष्णेनानेनकथ्यतां ५२ नारदउ
निर्जितासुरसरादेवैर्युध्यनेनोपबृंहितेः मायिनांपरमाचार्यंमयंशरणमाययुः ५३ सनिर्माय
पुरस्तिस्रोहेमीराण्यायसीविभुः दुर्लक्ष्यापायसंयोगाद्दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ५३ ताभिस्तेसुरसेना।
न्योलोकांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप स्मरंतोनाशयांचक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ततस्तेसेश्वरालोकाउपासा
द्येश्वरंविभो त्राहितस्तावकान्देवविनष्टांस्त्रिपुरालयैः ५५ अथानुगृह्यभगवान्माभैष्टेति सुरान्वि
भुः शरंधनुषिसंधायपुरेष्वस्त्रंव्यमुंचत ५६ ततोग्निवर्णाइषवउत्पेतुः सूर्यमंडलात् यथामयूष
संदोहानादृश्यंतपुरोयतः ५७ ॥

निर्मायतेस्मात्स्वाविनिशेषः दुर्लक्ष्यापायसंयोगोगमनागमनेयासांदुर्वितर्क्याः परिच्छदायासु ५२
ग्रासुरागांसेनान्यः सेनापतयः पूर्ववैरंस्मरंतः ५४ अस्त्रंअभिमंत्रितं पाशुपतंपुरेषुविमुंचत् ५६ ततः
शरान्सूर्यमंडलान्मयूखसंदोहाः रश्मिसमूहाइवयतःयस्मात् ५७ ॥

भा· कृपया मे स्वयं निर्मितं कृपाम्बुते ५८ वज्रसाराः वज्रवद्दृढाङ्गाः महौजसो महाबला मेघज्वलनाः मेघभो।
स·म· हिनो विरूपपावक्त्रयश्च ५९ ६० कालमध्याह्न ६१ ६२ आत्मनोऽन्यस्य वा हृदयो रपि वा दैवन हिष्टमपकल्पि
प·

कृ१

नेः स्रष्टाद्यस्रवः सर्वनिर्मितः स्वप्नेरोऽक्रमः नानानीयमहायोगीमयः परमेष्ठिपत् ५८ सिद्धास्ता।
रसस्रष्टा वज्रसारा महौजसः उत्तस्थुर्मेघज्वलनाविप्रनारवबद्धयः ५९ विलोक्य भग्नसंकल्पं वि।
मनस्कं वृषध्वजे न शयं भगवानिवस्मस्तत्रोपायमकल्पयत् ६० वत्सऽत्रासीन्नदा ब्रह्मा स्वयं विश्वर
यंहितः प्रविश्य त्रिपुरकाले स्मकृपाम्य तपुण्या ६१ तं स्रप्रपिपश्यतो नस्येषु विमोहिताः
तद्धितायमयायोगीरस्य पाना निर्द्वजगो स्वयं विष्णोः शोकाज्ञो न स्मरन्नदैवगति चेतनाम् ६२
देवोऽसुरो नरो मायावा नश्वरोऽस्तीह कश्चन आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टदैवनापोहितं हृदयोः ६३ अथासौ
शक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधानिकं व्यधात् धर्मज्ञानविरक्त्याद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ६४ रथं
सूतं धनुर्वाहांश्चानुवर्मषरादि यत् सन्नद्धोऽरथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ६५ शरं धनुषि संधाय मु
हूर्तेऽभिजितीश्वरः ददाहतेन दुर्भेद्यान्हरोऽथ त्रिपुरान्नृप ६६ ॥

तेऽप्येपो हिन्ते परिहृते ऽहकश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति ६३ असौ श्रीकृष्णः प्रधानं संग्रामः तत्साधनं ६४ प·
६५ अभिजितिमध्याह्ने ६६ ॥ राम

विमानिधानानिसंकुलानिसंकीर्णानियेषांतेदेवादयः ९७ ९८ आविनआरभ्यस्कंधपायैनिगमयतिय
देविधानीति लोकेनराकारमात्मनोविडंबमानस्यगुरुकृवतः ९९ इतिसप्तमेदशमः १० एकादशे।
दशोणधर्माःसाधारणेनवर्णिताः विशेषेणाचवर्णोनामुच्यामस्यश्रयापिनाम् १ नदेवदशमितो

हिविंडुडभयोनेडविमानशतसंकुलाः देवर्षिपितृसिद्धचाजयेनिकुसमोत्करैः एवाकि
रन्तइहेहानन्दवशाप्सरोगणाः ९७ एवंरयथापुरवल्लिसोभगवान्सरहान्टप अनाविभिस्तूय
मानःस्वधामप्रत्यपद्यत ९८ एवंविधान्यस्यहरेःस्वमायायाविडंबमानस्यनृलोकमात्मनःवी
र्याणिगीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकंपुनानान्यपरंवदामिकं ९९ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधे
दशमोध्यायः १० शुक० श्रुत्वेहितंसाधुसभासभाजितंमहत्तमाग्रण्यउरुक्रमात्मनः युधि
ष्ठिरोदैत्यपतेर्मुदायुतःपप्रच्छभूयस्तनयंस्वयंभुवः १ युधिष्ठिर० भगवन्श्रोतुमिच्छामिनृ
णांधर्मसनातनं वर्णाश्रमाचारयुतंयत्पुमान्विन्दतेपरं २ भवान्प्रजापतेःसाक्षादात्मजःप
रमेष्ठिनः सुतानांसंमतोब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः ३ ॥

नभक्तियोगावतारीतिनो अथपंचभिरध्यायैःकर्मयोगानुवर्ण्यते २ दैत्यपतेःप्रह्लादस्यसाधुनांसभा।
सभायाजितंसत्कृतंईहितंचरितंश्रुत्वापुनर्नारदंपप्रच्छकथंभूतस्यमहत्तमानांमग्रण्यमुख्यस्य
तत्रहेतुः उरुक्रमेश्रात्मामनोयस्य १ श्रवणेच्छायांहेतुं यत्यतोधर्मात्अनुष्ठितात्परंतानमभक्तिं

भा॰
स॰ टी॰
५१

ननु स्मृतिकारैर्धर्मसंग्रहः कृत एव तत्राह नारायणपरा इति ५ अनादिश्रीनारायणाख्यतत्त्वस्यैव मुखेनोक्तं ५
तन्मुखाद्वा यात्मनः श्रवणं संभावयन्विविनक्ति यदिति ६ प्रथमं तावद्धर्मप्रमाणमाह धर्मेति धर्मस्य
मूलप्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदां येन चात्मा प्रसीदति तन्न बाधितं तथाच याज्ञवल्क्यः श्रुतिः।
स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति मनुश्च वेदो
ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति ७ तत्र तावत्सर्वात्म

नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथाऽपरे ५ नारद उ॰
नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्मसेतवे वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतं ५ योऽवतीर्या
त्मनोंऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ६ धर्ममूलं हि भग
वान्सर्ववेदमयो हरिः स्मृतं च तद्विदां राजन्येन चात्मा प्रसीदति ७ सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षे
क्षा शमो दमः अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ८ संतोषः समदृक्सेवा ग्रा
म्येहोपरमः शनैः नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनं ९ ॥

साधारणं धर्ममाह सत्यमिति पञ्चभिः तपः एकादश्युपवासादि ईक्षा युक्तायुक्तविवेकः शमो मनःसं
यमः दमो बाह्येन्द्रियाणां संयमः स्वाध्यायो यथाधिकारं जपः आर्जवम् ८ संतोषो दैवलब्धेनालंबुद्धिः समदृक्सेवा।
महतां सेवा ग्राम्येहोपरमः प्रवृत्तकर्मभ्यो निवृत्तिः विपर्ययेहेक्षा नृणां फलं क्रियाणां मौनं वृथा मौनं हृ
थाप्रलापनिवृत्तिः आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानं ९ ॥ ५१

प्राप्नोतिदेवतेतिचबुद्धिः ९ अस्यश्रीकृष्णस्यश्रवणादयोनवरम्याश्चर्यं ॥ एवंत्रिंशल्लक्षणवान् १० इ
दानींवर्णधर्मान्वक्तुंद्विजानांलक्षणमाह संस्कारामन्त्रवन्तोगर्भाधानादयोयस्मिन्नविच्छिन्नाःसद्वि
जः तर्हिशूद्रस्यापिसंस्काराविच्छेदसतिद्विजत्वंस्यादत्राह अजोब्रह्मायमेवंश्रुतेनसंस्कारयुक्तंजगादसद्वि
जः शूद्रस्तुनमन्त्रवत्संस्कारयुक्तंजगादनचोपनयनवत्तत्रासौद्विजः तथाचस्मृतिः विवाहमात्रसंस्का
रंशूद्रोपिलभतांसदा नकेनचिन्मन्त्रसंस्कारस्तस्यच्छेदस्तान्तम्प्रजापतिरितिश्रुतिश्च गायत्र्याब्राह्मणमसृजत्।

अन्नाद्यादेःसंविभागोभूतेभ्यश्चयथार्हतः तेष्वात्मदेवताबुद्धिःसुतरांनृषुपाण्डव ९ श्रवणं
कीर्तनंचास्यस्मरणंमहतांगतेः सेवेज्यावनतिर्दास्यंसख्यमात्मसमर्पणं ॥ नृणामयंपरोध
र्मः सर्वेषांसमुदाहृतः त्रिंशल्लक्षणवान्राजन्सर्वात्मायेनतुष्यति १० संस्कारायत्राविच्छिन्नाः
सद्विजोऽजोजगादयं इज्याध्ययनदानानिविहितानिद्विजन्मनां जन्मकर्मावदातानांक्रियाश्चा
श्रमचोदिताः ११ ॥

तत्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यावैश्यंनकेनचित् छन्दसाशूद्रमिति अतोविवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्यनावश्यकत्वा
त्उपनयनस्यतत्सर्वेयानिषेधात्स्यद्विजत्वंइत्यर्थः पाठान्तरे वैदिकादयइतिगर्भाधानादयइत्यर्थः
त्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्मानाह इज्येति जन्मनाविशुद्धेनकुलेनकर्मणाच आचारेणअवदाता
नांकुलानांदुराचाराणांचतेनतानिविहितानीत्यर्थः ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताःक्रियाश्चशूद्रस्यवर्णा
धर्माएवआश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ११ ॥ रामस्य

ब्राह्मणादीनां चातुर्वर्ण्यानामपि वृत्तिं दर्शयन्प्रथमं तावदाह विप्रस्येति सार्द्धैः सप्तभिः विप्रस्य षट्कर्माणि विहि
तानीत्यनुषंगः तत्राध्ययनाध्यापने याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका यथाह मनुः षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि क
र्माणि जीविका याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति ग्रमस्य चाविप्रस्य प्रतिग्रह इति प्रतिग्रहा
तिरिक्त याजनमध्यापनं वा प्रयत्नेनातिवर्त्तेति वा अनन्तरमेव क्षत्रेण राजन्यमिति श्रूयते प्रश्नापतिकेके
यप्रशस्तानां तद्रूपाणामुपदेष्टृत्वाद्धि प्रजापालनेऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्तिमनन्तरमाह राजा भूत्वा प्राहिणा ।

विप्रस्याध्ययनादीनि षट्कर्माण्यस्य प्रतिग्रहः राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः ५४ वैश्य
स्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ५५ वार्ता विवि
धा शालीनयायावरशिलोञ्छने विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ५६ जघन्यो नोत्तमां वृत्तिम
नापदि भजेन्नरः ऋते राजन्यमापन्नः सर्वेषामपि सर्वशः ७

शोहूनं दंडशुल्कादि ५४ वार्ता कृषिवाणि
ज्यादिलक्षणा वृत्तिर्वैश्यस्य शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य तच्छुश्रूषावृत्तिश्च भवेत् ५५ विप्र
स्य मुख्यानुकल्पभेदेन वृत्तिं दर्शयन्नाह विविधा कृष्यादिरूपा शालीनयाहीविनेव प्राश्नमयाविन यायावर
प्रमहधान्ययाचा शिलं शालिनं ग्रासो वामिनः कणिशोपादानं उञ्छनं ग्राम्यणादिपतितकणोपादानं शि
लोञ्छनं द्वयमेकीकृत्य चतुर्द्धेत्युक्तं श्रेयसी उत्तमा ५६ वृत्तिषट्कस्य स्वान्येत् आपद्गतो राह जघन्यो नीचः ५२
उत्तमामध्यापनादिरूपां ऋते राजन्यं क्षत्रियस्तु प्रतिग्रहादन्यां भजेत ७ ॥

वत्तविधांपूर्वोक्तांविवृश्वतिमितरेषामपिदर्शयन्नाह ऋतामृताभ्यामिति १६ श्लोकंव्याचष्टे ऋतमिति
१७ नयोस्त्वहन्नेवेदत्तमाह सर्ववेदमयइति १८ वर्णानामभिव्यंजकरूपान्धर्मानाह शमइतिवचनैर्भिः
प्रमुतान्मात्रश्रीविस्तरपरावे २१ धार्म्यप्रहोत्साहः वार्य्यप्रभावःतेजःप्रागल्भ्य २२ २३ प्रमत्रयत्तःनम

ऋतामृताभ्यांजीवेत मृतेनप्रमृतेनवा सत्यानृताभ्यांजीवेतनश्ववृत्त्याकथंचन १६ ऋतमुञ्छशी
लंप्राकसमस्तेनयदयाचितं मृतंतुनित्ययाचास्यात्प्रमृतंकीर्तितं १७ सत्यानृतंतुवाणिज्य
श्ववृत्तिर्नीचसेवनं वर्जयेत्तांसदाविप्रोराजन्यस्त्वनुगुप्सितं १८ सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोनृ
पः शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षान्तिरार्जवं १९ ज्ञानंदयाच्युतात्मत्वंब्रह्मलक्षणं शौर्य्यं
वीर्य्यंधृतिस्तेजःत्यागआत्मजयःक्षमा ब्रह्मण्यताप्रसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणं २१ देवगुर्वच्युतेभ
क्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणं आस्तिक्यमुद्यमोनित्यंनैपुण्यंवैश्यलक्षणं २२ शूद्रस्यसन्नतिःशौचंस
वास्वामिन्यमायया अमंत्रयज्ञोह्यस्तेयंसत्यंगोविप्ररक्षणं २३ स्त्रीणांचपतिदेवानांतच्छुश्रूषा
नुकूलता तद्बंधुष्वनुवृत्तिश्चनित्यंतद्व्रतधारणं २४ संमार्जनोपलेपाभ्यांगृहमंडलवर्तनैः स्वयं
चमंडिता नित्यंपरिमृष्टपरिच्छदा २६ कामैरुच्चावचैःसाध्वीप्रश्रयेणदमेनच वाक्यैःसत्यैःप्रियैः
प्रेम्णाकालेभजेत्पतिं २७
कालं
स्कारोणावृषपर्वयतानुष्ठानं तथाचयाज्ञवल्क्यः नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञा
नहापयेदिति २४ स्त्रीधर्मानाह स्त्रीणामितिपंचभिः पतिरेवदेवोयासांतासांपत्युःशुश्रूषातदनुकू
लतातद्बंधुष्वनुवृत्तिनियमाःतद्व्रतधारणंपतिव्रतानांलक्षणंधर्मश्च २५ किंचसंमार्जनोपले

निखिलश्रुतोपकल्पितविषया १७ ॥

पप्पात्मिस्मोदःपतिंमतोहितमतोहृताववयः १६ ८ सुगिमप्राप्तेःत्रिनाहितमंगीकृताःय

भा॰ किंच संतुष्टा यथालाभेन नाववस्त्रभोगादिष्वलोलुपा दक्षा अनलसा प्रियसत्या वाग्यस्याः सर्वत्रापि अप्रम
स॰टी॰ त्ता शुचिः स्निग्धा अपतितं महापातकशून्यं यथाह याज्ञवल्क्यः आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषित इति
२८ तस्या सती भजेत् श्रीर्हरिमिव हर्यात्मना पत्या सह २९ प्रतिलोमानुलोमजानां वृत्तिमाह वृत्तिरिति वि
५२ तत्कुलकृता कुलपरंपराप्राप्ता मद्यविवाहहिंसादिके च निषेध इति अपापानामचौराणां चेति तत्र प्रद
र्शनार्थं कांश्चित्प्रतिलोमजविशेषानाह अंत्यजेति रजकः चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च कैवर्तमेदभि।

संतुष्टालोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् २८
या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते २९ वृत्तिः सं
करजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेवसायिनां ३० प्रायः स्वभा
वविहितो नृणां धर्मो युगे युगे वेददृग्भिः स्मृतो राजन्प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ३१ वृत्त्या स्वभावकृतया
वर्तमानः स्वकर्मकृत् हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ३२

ल्लाश्च समेते अंत्यजाः स्मृ
ताः अंत्येवसायिनस्तु चंडालपुल्कसमातंगादयः तेषां परंपराप्राप्तमेव वस्त्रनिर्णेजनादि वृत्तिरित्यर्थः ३०
श्रेष्ठादपि परधर्मात् नीचोपि स्वधर्म एव श्रेयानित्याह प्रायशेति स्वभावेन सत्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः
शर्मकृत् सुखहेतुः स्मृतः कैर्वेददृग्भिः वेदकल्पैर्धीमद्भिः भगवता चोक्तं श्रेयः स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्व
नुष्ठितादिति ३१ ननु स्वाभाविकस्य कर्मणो बंधहेतुत्वात् कथं सुखहेतुत्वं तत्राह वृत्त्येति ३२ ॥ ५२

नतुकाम्यानिकर्माणिकुर्वतस्तत्फलोपभोगपरस्यकथंनैर्गुण्यंस्यात् तदुक्तंप्रह्लादेन गोपस्यजेद्धव
द्रुमवत्स्मात्मनः कथंविरक्तोपनरः तत्तमोहरस्मादि नयालिकारम्भेदेनमवस्थासहकृतमाह उप्यमानमिति
द्वाभ्यां पुनःसस्यसम्यकप्रसवाय ३३ कामाशयमाशयेनवासनारूपेणाशयस्मिन्नतत्तद्भक्तवासनाविष्ट
स्यसहसैवकामस्यागासम्भवाद्देहादिकर्तृनियमेनवहुशःकामान्भुञ्जानस्यवैतृष्ण्येनैस्त्रिलिकेविशुद्धेवेन
तदोषदर्शनेनयथाग्निर्माभाभरिप्रभृतोनाभिवर्षानैर्विरागोभवति यथास्तवीर्यहेतुपानेनिर्वीर्यम

उप्यमानंमुहुःक्षेत्रंस्वयंनिर्वीर्यतामियात् नकल्पतेपुनःसूत्याउप्तंबीजंचनश्यति ३३
एवंकामाशयंचित्तंकामानामतिसेवया विरज्येतयथाराजन्नग्निवत्कामबिन्दुभिः ३४ य
स्ययल्लक्षणंप्रोक्तंपुंसोवर्णाभिव्यञ्जकं यदन्यत्रापिदृश्येततत्तेनैवविनिर्दिशेत् ३५ इतिश्री
भागवतेसप्तमस्कन्धेएकादशोध्यायः ॥

भवतियथाचप्रज्वलितोग्निर्नघृतबिन्दुभिःशाम्यति महतातुघृतपूरेणाशाम्यत्येवतद्वत् प्रह्लाद
कृतस्तुकामाश्रयएवनित्रुप्यदेशेपमहत्वासनानामधिकारेण तदुक्तंतेनैवबालानहृषिनपिपादिद्वा
शमेनिनेहितेरिति ततःसर्वंसमंजसं ३४ शमादिभिरेवब्राह्मणादिव्यवहारोमुख्यःनजातिमात्रादि
त्याह यस्येति यद्यदिअन्यत्रवर्णान्तरेपिदृश्येततद्वर्णान्तरंतेनैवलक्षणनिमित्तेनैववर्णेनविनिर्दि
शेत् नतुजातिनिमित्तेनेत्यर्थः ३५ इतिभावार्थेसप्तमेएकादशः ॥ ॥

मा. द्वादशे वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थयोः वर्णानामाश्रमाणां च साधारणोपनकस्थन वर्णाहीनां धर्मोऽत्र काश्यता
स. टी. नीगाश्रमधर्मोऽयं तत्रास्मिन्द्वादशेऽध्याये ब्रह्मचारिवनस्थयोरसाधारणाः वर्णानां साधारणाः चोक्तेन च
५४ यादशे यतेर्धर्मः वर्तदशे शूद्रस्यस्य पञ्चदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् गुरुं वा हीनुपासी
तेमन्त्रैरण्णालयः १ ब्रह्म गायत्रीं जपन्संध्याद्वयमप्युपासीत उभे संध्ये तु यतवाग्भवेत् सायंप्रातः संध्याका

नाः ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितं आचरन्नुपसमवश्रीचागुरौ स्वहस्तमोहद्वः सायंप्रातरु
पासीत गुर्वग्न्यर्कसरोजमान् संध्ये उभे च यतवाक् जपन्ब्रह्म समाहितः २ कृत्वा स्वाध्यायीनं गुरोराहू
तः चेत्स्वयं ततः उपक्रमेद्वसाने च चरणौ शिरसानमेत् ३ मेखलाजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून्
बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथाहितं ४ सायंप्रातः चरेद्भैक्ष्यं गुरवे च निवेदयेत् भुञ्जीत पूर्णान्सातो
नो चेदुपवसेत्क्वचित् ५ सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः यावद्वर्षं अवदहरत्कोष्ठस्त्रीनि
जितेष्वव ६ वर्जयेन्मधुगान्धान्यमङ्गस्याहृद्धृतः इन्द्रियाणां प्रमाथीनि हरेरपियते सतः ७ केश
प्रसाधनोत्सादनस्नपनाभ्यञ्जनादिकं गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ८ नन्वग्निः प्रमदा ना
मघृतकुम्भसमः पुमान् स्नानामपिरहो जल्पान्स्पृहायावद्वर्ज्यैतत् ९ ॥

लब्धमिमं मौनेऽयां दिग्मध्ये: २

गुरोश्चरणानमेत् २ यथोहितं पालाशोदण्डो ब्राह्मणस्य स्यात् हिनियममन निक्रम्य जटाधारणं त्व केशप्रसाधना
भावमात्रे ४ ५ यावद्वर्ष्यं यथायोगमेव ९ बृहद्दृतः ब्रह्मचर्यवान् गृहस्थस्यानितिकः सर्वा पिगायामपि व
र्जयेत् न वदेत् इन्द्रियाणि बलवन्ति संयतस्यापि मनो हरन्तीति ८ न कार्यं हि स्त्रीत्र हेतुः न त्वितिरहः एकान्ते

नन्वाश्रमिथ्यात्वात्तर्हि कथमलत्वाच्च स्वयंमलप्रायं स्यादित्यत आह इति कोयमतिनिर्बंधः तत्राह कल्पयित्वे
ति आत्मना स्वरूपमात्राज्ञानकारेणाहंदेहेंद्रियादिरूपाभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चिंत्य यावत्सो जीव ईश्वरः स्व
शोन संभवेत् तावत् हेतुं अग्रहेपुमान् इयं स्त्री मादिभेदेन विरमेत् ततः किमत आह ततो हि हेतुत्वाद्विपर्ययः
गुणाध्यासेन भोगपतावुहि: अतो जलात्तेवमर्थः १० एतत्सर्वं समपीतलरमायुक्तं गृहस्थस्य विशेषमाश्र
हर्षिनिरिति ॥ अज्ञानाद्देहनाममिमानात्तात्तद्धेतुकवाक्य अंजनं शरीरस्य अभ्यंजनेन शिरसः स्त्रियव अवले

कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमीश्वरः द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः १० एतत्स
र्वं गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः ॥ अंजनाभ्यंजनोन्मर्द
स्त्र्यवलेखामिषमधु स्रग्गंधलेपालंकारांस्त्यजेयुर्धृतव्रता १२ उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोधी
त्यावबुध्य च त्रयीं सांगोपनिषदं यावदर्थं यथाबलं १३ दत्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्व
रः गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् १४ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजं भूतैः स्व
धामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् २

त्वं च चित्रकर्मस्त्रीणां कुड्यादौ लेखनेन वा निरीक्षणं वा
अंजनाभ्यंगादि स्वरूपतो निषिद्धं यतेः पूर्वं तत्कथंचिद्विहितमपि आश्रममपि स्त्रीकर्षके निषिद्धमिति भेदः १२
शिक्षादिभिः षडंगैः उपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीमधीत्य अवबुध्य च तदर्थं विचार्य यावदर्थं स्वाधि
कारानुसारेण १३ यदीश्वरः शक्तः नहि गुरोः कामं अभिप्रेतं दत्वा वरं दक्षिणां यथाधिकारं गृहस्थाद्याश्रमं स्वी
कुर्वीत तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकः इत्यर्थः १४ स्वधामभिः स्वाश्रयभूतैर्जीवैः सह तत्रियंतृतया १५ ॥

भा. वस्त्रं एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः ५८ ऋषिलोकं महर्लोकं १ अकृष्टं अकृष्टपच्यं अकालतः पा-
स म. कालात्पूर्वं सर्वनियामं मिश्रमित्यर्थः अर्कपक्वं फलादि आहरेत् अश्नीयात् २ वन्यैर्नीवारादिभिः कालचोदिता-
न् नित्यान् आग्रयणादीन् पूर्वसंचितं ३ हिमादीन्सहेत तितिक्षेत तथा ४ केशादीन्मलं वा प्रक्षालनेन धारयन् कमंडला-
५५ दीन्धारयन् ५ कृच्छ्रतः तपःक्लेशात् यथा बुद्धिर्न विपद्येत तथा चरेत् ६ द्वादशाद्यन्तर मतिर्यदि स्वधर्मात्

एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ५८ वानप्रस्थस्य वक्ष्या-
मि नियमान्मुनिसंमतान् यानास्थाय मुनिर्गच्छेदृषिलोकमुहाञ्जसा १ न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं
चाप्यकालतः अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् २ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदि-
तान् लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् ३ अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकंदराम् श्रयेत हिमवा-
य्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयं ४ केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् कमंडल्वजिने दंडवल्क-
लाग्निपरिच्छदान् ५ चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः
६ यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकं ७
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्याहंममात्मतां कारणेषु न्यसेत्सम्यक्संघातं तु यथार्हतः ८

क्षीणेन्द्रियः तर्हि वनएव वसेत् यदि तत्त्वज्ञानाभ्यासयोग्यः तर्हि संन्यसेदित्युक्तं आश्रमान्तरं व्याख्यास्यति तदुभयरहितस्य
तु यत्कृत्यं तदाह यदेति अकल्पः असमर्थः आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्यासे अनशनादिकं करिष्यतः पूर्वकृत्यमाह आत्म-
न्यग्नीनिति यावत्समारोप्य अहंतेति यथायोग्यं स्वकारणेषु आकाशादिषु संघातं देहमेव प्रविलापयेत् ८ ५५

तदेव विभज्य दर्शयति खेत्याकाशादीनि देहगतच्छिद्राणि ग्रात्मवान् धीमान् शेषं ग्रष्टिमो सात्त्विक विनो
पो २५ एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिङ्गशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्य लयमाह वाचमिसादिना तत्र यथा
पि यथोद्भवं लयस्य युक्तत्वात् ध्यात्मादीनां स्वकारणभूतानामहंकारादिषु लयो वाच्यः तथापीह तेषां लयः
भावनेयमहितीयात्मप्रतिपत्तिपरेति यथा कथंचिल्लयो भाव्यते वक्तानां प्रवर्तकत्वेन प्राधान्यादिंद्रियतद्वि
षययोर्देवतासु लयः कथ्यते वक्तव्यसहितां वाचं ग्रग्नौ न्यसेत् एवं सर्वत्र पदानि पादौ वयसि विष्णौ २९ मनो

खेत्यानिवायो निःश्वासोच्छ्वासान् सर्वाणामात्मवान् ग्रप्सु स्वकं श्लेष्म पूयानि द्रितो शेषं यथोद्भवं २५
वाचमग्नौ सवक्तव्यामिंद्रे शिल्पकरावपि पदानि गत्या वयसि सत्त्वा पायुं प्रजापतौ २९ सत्यां पायु वि
सर्गं च यथा स्थानं विनिर्दिशेत् दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचं २७ रूपाणि चक्षुषा राजन् ज्यो
तिष्यभिनिवेशयेत् ग्रप्सु प्रचेतसा जिह्वां घ्रेयं घ्राणं क्षितौ न्यसेत् २८ मनो मनोरथैश्चंद्रे बुद्धिं बोध्यैः
कवौ परे कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहं ममता क्रियया सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणवैकारिके परे २५

दनशब्देन सह ग्रध्यात्मनि वायौ ग्रध्यात्मविद्धिति पाठे वायाविति ज्ञातव्यं २७ ज्योतिषि ग्रादित्ये रसगंधयोः
विंद्रियाकर्षकत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्येंद्रियस्य विषये लयमाह प्रचेतसा सह जिह्वा रसेनाप्सु
रसं च ग्रप्सु रसरूपा सह घ्राणेन शब्देनाश्विना च एवं पृथिव्यां घ्राणं ग्रश्विभ्यां सह घ्राणेन गंधेन फलेन त्वा पाहि ता
विषयैः २८ परे कवौ ब्रह्मणि ग्रध्यात्मना ग्रहंकारेण ग्रध्यात्मनामिति पाठे कर्माणि एव हरं चैव मर्त्यः क
र्यं भूतेषु रुद्रे यद्यस्मादहंममता रूपैव क्रिया भवति तस्मिन् सत्त्वेन चेतन या गुणकार्यं ग्रागवशिष्टं देवः सह

पद्मा प्रवाद्यिभिर्योगैरसृष्टैर्विकारिकं भोक्तृ विविकारं वंते तेषु स्पर्शरिविकारे

पत्रपि ९८ ॥

भा॰ नन्वविकारभावतः कथं परे लयः स्यात् विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयहेतोरेवाह अक्षिष्विति अक्षे ज्योतिः नभ्रून
स॰ स॰ भः कूटस्थं अहंतेनैव तत्कूटस्थं महति महत्तत्वेन तदव्यक्ते प्रधानेन तच्चाव्यक्तं अक्षरे परमात्मनि २॰ इति सर्वोपाधि
टी॰ लयहेतोः अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं वेत्रज्ञमक्षरं तया ज्ञात्वा अद्वयः सन् विरमेत् दग्धकाष्ठो यथानलः
५९ २१ इति सप्तमे द्वादशः १२ त्रयोदशे यतेर्धर्माः साधकस्योच्यते महान् अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वै

अक्षस्वितिमयोज्योतिर्ज्योतिर्वायौ नभस्यमुं कूटस्थं तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् २॰ इत्यक्षरतया
त्मानं चिन्मात्रमवशेषितं ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः २१ इति श्रीभागवते सप्तमस्क
न्धे द्वादशः १२ नार॰ कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्म ग्रा
हीं १ विभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परं त्यक्तं न लिंगं दंडादेरन्यत्किंचिदनापदि २ एक एव
चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ३ पश्येदात्मन्यदो विश्वं
परे सदसतोऽव्यये आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ४ ॥

र्पते एवं ध्यात्वा अकल्याणशा
नादिकं कुर्यात् आन्वीक्षिकीं अकल्पस्य एवं ध्यात्वा परिव्रज्येति संबंधः किं यत् अत्र आज्यं देहव्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्या
हृ देह मात्रेति तस्य धर्मानाह ग्रामैकरात्रेति नवभिः १ कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवल
मिति अन्यदात्मकं प्रेक्षेत् कारणात्मत्वमेव सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ४ ॥ ५९

नत्वात्मानं परे ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्येन निर्देशः नहि द्वयोः पृथग्भूतयोरैक्यं संभवति तत्राह सर्वमिति सषुप्ते
हितमसाभूतमात्मतत्त्वं जानतस्य मयोपात्तविविधप्रकाशेन संधोतनम नापि विक्षेपः अतः तद्धात्मदृक्
आत्मानं लक्षीकृत्य स्थितः सन् आत्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बंधमोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परे
ब्रह्मणि सर्वं च पश्येदित्यन्वयः तदुक्तं योगग्रंथे निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावयन्नित्यं मुच्य
ते नेतरो यतिरिति ५ यस्माद्ध्रुवस्य प्रभवाप्ययस्य बस्मान् कालं ६ असच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु जीविकां न।

सुप्तिप्रबोधयोः संधावात्मनो गतिमात्मदृक् पश्यन्बंधं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ५ नाभिनंदे
द्ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितं कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययं ६ नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजी
वेत जीविकां वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन संश्रयेत् ७ न शिष्याननुबध्नीत ग्रंथान्नैवाभ्यसेद्ब
हून् न व्याख्यामुपयुंजीत नारंभानारभेत्क्वचित् ८ न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः शा
तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ९ ॥

तत्र विद्याधिक्यात् वादवादान् जल्पवितंडादीन् निष्ठातान् तर्कान् कंचनमपि पक्षं निर्बंधेन न संश्रयेत् ७ ना
नुबध्नीत प्रलोभनादिना बलात् नोपादयेत आरंभान् मठादिव्यापारान् ८ परमहंसस्य विशेषमाह न यतेरा
श्रमो धर्मार्थः कथंभूतस्य महात्मनः तस्य लक्षणं शांतस्य आदिग्रहणसमस्याभावः ज्ञानी सन् त्यजेत वा।
दंडकादि लिंगमाश्रमसमवधृत्यर्थं यमादि नियमाः आवरके वा ज्ञानीनां नियतं तत्तु यत्नेन ज्ञानेन नियमं कृत्य
मस्ति यमाश्रमत एव सः अत एतदा लिंगादि बिभृः प्रयोजनाभावालोकसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेद्वेति ९ ॥

भा०	तस्यैव ज्ञानवतो दंभाभावे योगं प्रदर्शयितुमितिहासार्थमाह अव्यक्तेति अव्यक्तं लिंगं यस्य व्यक्तोऽर्थः प्रयोजनमात्मानुसंधानं
स०म	यस्य सः मनीष्यपि उन्मत्तवद्बालवच्च कविरपि मूकवदात्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत् न यथात्मनो दिरूपमवे
८३	त्येवं तथा वर्तेत स्वदेहेऽपि वात्मानुसंधानाभावेनेत्यर्थः १० परमहंसधर्ममेवेतिहासेन स्फुटयति अत्रापी
तियावदध्यायसमाप्तिः अजगरवृत्तस्य मुनेश्च ११ धरोपस्थे भूपृष्ठे सह्यसानौ रजस्वलैस्तनुदेशैरंगैर्धूसरैः तनुदेशैर्देहावा

अव्यक्तलिंगो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणां १० अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासं पुरातनं प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ११ तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां स
ह्यसानुनि रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसं १२ ददर्श लोकान्विचरंल्लोकतत्वविवित्सया वृतो
ऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः १३ कर्मणाकृतिभिर्वाचा लिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः न विदंति
जना यं वै सोऽसाविति न वेति च १४ तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् विवित्सुरिदमप्राक्षी
न्महाभागवतोऽसुरः १५ बिभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्त
वतामिह १६ भोगिनां खलु देहोऽयं पीवा भवति नान्यथा न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नु हार्थो य
त एव भोगः अभोगिनोऽयं तव विप्र देहः पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् १८ ॥

यद्वै निगूढममलं तेजो यस्य
तं १२ कर्मादिभिर्जना यं न विदुः तं पादयोः शिरसा स्पृशन् नत्वाभ्यर्च्य अप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः १४ १५ उद्य
मसहितः इव भोगवानिव पीवानं स्थूलं देहं धारयसि तत्र हेतुं वदेति तृतीयेनान्वयः १६ उद्यमं विना न धनं भो
गोऽस्तीति चेत् तत्राह वित्तं चेति उद्यतेति निश्चये हशब्दः प्रसिद्धौ न वा योनास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः यतोऽर्थादेव

किंच विनाजनेनायसमर्थोप्ययंजनस्तद्यमश्रममकरोतित्वंतस्यैोपि किमितिनकरोषीत्याह कविर्वि
द्वानृकल्पाद्दक्षः निपुणाद्दक चत्वरः चित्राः प्रियाः लोकरंजनाकथायस्यतथापिलोकसंग्रहं कुर्वतः सतः शेषे
नहीक्षितापिवातत्संवंधशून्यत्वेपि यदंतरे नहेहितत्कर्मनहेषिनोपिवानवासीनाषीत्यर्थः १८ तस्यवशेवा
स्वेनेतेनयंत्रितोवशीकृतः सन् १९ अथात्मवत्तयाग्रेतदेव प्रभवान्देवत्र्यायोगांतानितांसम्मतोनग्रुभ।

कविः कल्योनिपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः लोकस्यकुर्वतः कर्म शेषेतद्वीक्षितापिवा १८ ना
रद उ० स्रष्टस्येदमपत्तिनापरिदृष्टोमहामुनिः स्मयमानस्तमभ्याहतद्भागमद्यंतर्यत्रितः १९ ब्रह्म
णा उ० वेदहमस्यरक्षाद्युभवान्त्रत्वायसंमतः ईहापरमयोद्गेण्यत्वात्मध्यानस्यचदृशो २० यमनाग
यणोदेवो भगवान्हृतः सदा भक्त्याकेवलयात्मानंधनोतिध्यातमर्कवत् २१ अथापिद्यूमहेहृश
श्लात्मवराजस्यथाश्चाते संभाषणीयोहिभवानात्मनः शुद्धिमिच्छता २२ तस्याभवद्वाहि
स्यायोगेः कामरसहूराया कर्मणिगेकार्धमागेहतानानायोनिषु योजितः २३ ॥

वानस्त्विमितियदु
क्तं तदेवाह त्वामामीहोपरमयो अद्भुतिनिहतयोः मध्यानिस्थानानित्यर्थः २० वेदस्थवेहतः यस्पति हृदि
प्रविष्टः सन् श्वतानं धुनोति प्रकाशयथावहिर्ध्वांत २१ यथाश्रुतमिमोहृत्पविहायायाके २२ लोकः कर्म
सुप्रवर्तितेवंतुनिहतः सन् किंशोषइतियदुक्तं तत्राह तस्येयतिवत्वर्मिः भवप्रवाहकार्यप्रायश्चा
वितरपिविषयैः पूरयित्वमशकायात्वस्याकर्मसुप्रवर्तमानोहसर्वनानायोनिषु योनितः प्रवेशि त:२२

भा॰ तथैवमंलोके यदृच्छया प्रापितः कथंभूतं लोकं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं साधनमधर्मेण तिरश्चां स्वसूकरादियोनिद्वारं
निवृत्त्या नास्यापुनरस्य मनुष्यत्वस्य द्वारं सर्वतो निवृत्त्या अपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः २४ अत्रापि मनुष्यत्वेपि अन्या
स॰प्र॰ पनुत्तये दुःखनिवृत्तये विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि २५ ननु मा कदाचित्सुखमस्त्वपि निवृत्त्या तु कस्मादिति चेत्तत्राह
टी॰ सुखमस्य जीवस्य स्वरूपमेव तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह सर्वेति तत्रोपरतिस्तनुः सर्वक्रियानिवृत्तो स्वत एव प्र
५८ काश इत्यर्थः भोगांश्च मनःसंस्पर्शजान् मनोरथमात्रान् अशाश्वतान् दृष्ट्वा स्वप्स्यामि निःक्रियो भोक्ष्यामीत्यर्थः नहि

यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च २४ अत्रापि दंपती
नां च सुखायान्यापनुत्तये कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि विपर्ययं २५ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहो
परतिस्तनुः मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् इत्येतदात्मनः स्वार्थं संतं विस्मृत्य वै पुमा
न् विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिं २७ जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्यया मृगतृ
ष्णामुपाधावेद्यथान्यत्रार्थदृक्स्वतः २८ देहादिभिर्दैवतंत्रैरात्मनः सुखमीहतः दुःखात्ययं चानी
शस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः २९

कदाचित्कथं भवेत् तत्राह संविशन् प्रारब्धभोगान् भुंजान इत्यर्थः पूर्वं चेन्न हि कोपि संसारं न प्राप्नुयात् त
त्राह इत्येतदात्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव संतं पुरुषार्थं विस्मृत्य असत्यपि द्वैते २७ एतदेव दृ
ष्टान्तेन स्पष्टयति जलमिति तदुद्भवैः तृणशैवालादिभिः जलकाम्यया जलेच्छया स्वतः आत्मस्वरूपादन्यत्र
पुरुषार्थं पश्यन् २८ एवं स्वस्य निःक्रियमते कारणमुक्त्वा विपर्ययं दृष्ट्वेति यदुक्तं तद्विवृणोति देहादिभिरिति
पंचभिः ईहतः इच्छतः अनीशस्य नित्यं दैवस्य पुनः पुनः प्रारब्धाः क्रिया मोघा विफला एव भवंति २९ ॥ ५८

क्रियाणां सफलत्वे विफलत्वे तत्प्रयोगमाह ग्राम्यात्मिकाहारिभिरिति समं सम्यग्रिपवतः कृष्णैणाङ्गः खेनो।
पनते प्रामे १ कृष्णविनवग्रामेषु मध्ये रेखनत्स्वस्यामिमाह पश्यामीति २ भयप्रपञ्चयति गजनतेति स्व
स्मातपवकर्थवि स्मागभोगविस्मरणादिनानाशः स्यादिति ग्रामावनामसर्वनावभर्यनिम ११ प्रतोस्मनर्थ
हेत त्वान्मागानर्थस्पृहानेकार्थमाह ११ नत्वेवमनर्थानतु भवनेषिनकोविहिरस्यतेनवपथालाभेनन।

ग्राम्याल्मिकाहारिभिरिदं खेर्विमुक्तस्यकहिंचित मत्यस्य कृष्णापतनैरर्थकामैः क्रियतेन किं १ पुरर्थ
मिथनिलोक्रपालयानामजितात्मना मयात्मलब्धनिद्राणां सर्वतोभिविशङ्किना ३१ गजनते श्वा
पतः श्वाश्वेः स्वजनानाम्नुपत्तितः पुत्रेभ्यः कालतः स्वस्मात्रिमप्राणार्थवद्वयं ३२ श्येकमाह्मय
क्रायरागन्क्रवयश्रमाहेयः पत्नलाः सर्वेषां नराणां स्पृहाधानार्थे यो बुधः ३३ मधुकारमहासर्पा
लोकेस्मिन्नोगरूतमेभा वैराग्यपतितोषवथामायाञ्छितावय ३४ विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षित
नोममधुव्रतान् कृच्छाप्तमधुवहितेहत्वाप्यन्योहरेत्पति ३५ अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनता
दहनोवच्छेयवद्दहानि महाहिरिवसत्त्ववान् ३६ क्वचिदल्पं क्वचिद्भूरि भुञ्जेत्रसाह स्वादवा क्वचि ५८
द्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुतक्वचित ३७ श्रद्धयोपहृतं क्वापि कदाचिन्मानवर्जितं भुञ्जे भुक्त्वाथ
कस्मिंश्चिद्दिवा नक्तं यदृच्छ
योतिबनतकथं वैराग्यादिकं ग्रामेभिस तत्राह मधुकरेति मधुमक्षिकान
गराय यः शिक्षितवादत्तपर्यालोचनया ३४ मधुकराच्छिक्षितमाह विरागइति विनयतिहत्वाप्यन्योविने
हरेदित्येव ३५ अजगराच्छिक्षितमाह अनीहइति सत्त्ववान्धैर्यवान् ३९ पीनत्वेदहतेन यदृच्छयाशमान्य

भा. वीरंसीतोगांवसत्रांवरंवसेपरिद्ये दिष्टभुकप्रारब्धभोगी ३९ प्रासादपर्यंकेनत्राणिकशिपौ ४० वरेविचरा
मिक्वचित्प्रहवत्दिंगवरौविचरामि ४१ नवमानायमानकरेपुसमवेषम्यमित्याह नाहंनिंदामिमहात्मा
स.स. निविंला ४२ एवंभूतत्वेनस्थितावुपायमाह विकल्पमिति द्वाभ्याविनोभेदग्राहकमनोहृतोग्रग्येश्रुणोविश्र
५५९ मायम्मिवेकारिके ग्रहंकारेप्रत्नुग्रनंतरंमहत्तत्वद्वारेणामर्थः ४३ सत्यमेवगृणतीतितया ४४ संहह्यो

सोमेक्तलामजिनंवीरंवल्कलमेववा वसेमदपिसंप्रामेदिष्टभुकत्रष्टधीरहं ३९ क्वचिच्छयेधरो
यस्थेतृणपर्णाश्मभस्मसु क्वचित्प्रासादपर्यंकेकशिपौवापरेच्छया ४० क्वचित्स्नातोनुलिप्तांगःस्व
वासःस्त्रग्व्यलंकृतः रथेभाश्वैश्चरेक्वापिदिग्वासाग्रहवद्विभो ४१ नाहंनिंदेनचस्तौमिस्वभावविषमंज
नं एतेषांश्रेयग्राशासेउतैकात्म्यंमहात्मनि ४२ विकल्पंजुहुयाच्चित्तौतांमनस्यर्थविभ्रमे मनोवैका
रिकेहुत्वातंमायायांजहोत्यनु ४३ ग्रात्मानंप्रेतोंतोमायांतांजुहुयात्समदृक्ततःनिः ततोनिरीहोविरमेत्स्वा
नुभूत्यात्मनिस्थितः ४४ स्वात्मवृत्तंमयेत्थंतेसुगुप्तमपिवर्णितं व्यपेतंलोकशास्त्राभ्यांभवान्हिभगव
त्परः ४५ नारद. धर्मंपारमहंस्यंवैमुनेः श्रुत्वासुरेश्वरः पूजयित्वाततःप्रीतग्रामंत्र्यप्रययौगृहं ४६
इतिश्रीभागवतेसप्तमेत्रयोदशः १३ फ. टि. गृहस्थस्यतोयत्देवीविधिनायेनवांजसा यातिदेवऋ
षेर्हिमाहशोगृहमूढधीः १

लोकशास्त्राभ्यांव्यपेतंतत्तत्त्वंहस्थायुतोभवान्भगवत्परः ४५ सप्तमेत्रयोदशा १३ चतुर्दशेगृहस्थस्यपरमो
धर्मंप्रतिदेशकालादिभेदेनपुनःश्रेयोविशेषकृत् गृहस्थस्यलेशमात्रप्रयत्नसंगत्वेन प्रश्नमेवतस्ययनिया
मे मेष्यभिहितएवतर्हिगृहस्थस्यमात्तोनस्यादितिशंकितचितःपृच्छतिगृहस्थइति १ ॥ ५५९

तस्मै स्तूयमानाह यदेहाद्यस्मादियावदर्थयमसाभिः सात्ताद्वासुदेवार्पणं यथा भवत्येवं कुर्वन्नुपासी
त २ २ स्वयमेव मुच्यमानेषु विमुच्यमानेषु यथाऽस्थितः पुमानक्रमरहेषु पुत्रादिषु संगं विमुञ्चेदित्याह सत् ४ न
त्वेवं भूतस्य दृष्टेनोऽभिभूयमानस्य कृता गृहोचिताः क्रियाः स्युः तत्राह यावदर्थमिति श्रुतरत्नासक्तः बहि
न्नासक्त इव लोके नरत्वं मनुष्यत्वं मनुष्यकारमाविकुर्यात् इत्यर्थः ५ यत्र हेतुकापिन

नारद उ० साधु पृष्टं महाभाग लोकानामनुग्रहणात् नैवैतन्न दृष्टं वेत्सि नेक्ष मयैव न कामिनां १ गृ
हेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन् गृहोचिताः वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् २ शृण्व
न्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृतं श्रद्दधानो यथाकालमुपशान्तजनावृतः ३ सत्संगाच्छ
नैः संगमात्मजायात्मजादिषु विमुञ्चेन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ४ यावदर्थमुपासी
नो देहे गेहे च पण्डितः विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतान्न्यसेत् ५ ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सु
हृदोऽपरे यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ६ दिव्यं भौमं चान्तरीक्षं वित्तमच्युतनिर्मितं त
त्सर्वमुपभुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ७ यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनां अधिकं योऽभिम
न्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ८ गम

कुर्यादित्याह ज्ञातय इति ९ न त्वेवं सर्वानुमोदने वित्तव्ययप्रसंगात् कुतो जीवनं कुतो वा कर्मकरणं न
त्राह दिव्यमिति दिव्यं दृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि भौमं निधानादि आन्तरिक्षं आकस्मिकं एवं प्राप्तं एवं स्वतः एव अच्युतनि
र्मितं दैवलब्धं यत् एतत्सर्वं कर्मकमादि ७ देवाद्यर्थं तु लाभमात्रेऽपि अभिमानेन न कार्यं इत्याह यावदिति

भा. अतएवपंकमपिस्वगृहेस्तेनंवाप्रविशपशुंजातंननिवारयेदित्याह मृगोष्ट्रेति मर्कोमर्कटः सरीसृपःसर्पःमक्षिका
मेतैः पुत्रैः येषांमध्याहोनान्ततिकृच्छ्रेणापायत्रिवर्गान्नभजेत् किंतुयथादैवप्रापितंतावदेवभजेत् १० आन
सप्त. श्वाद्याश्वपतिताः अन्तेवसायिनः चण्डालादयः तानभिव्याप्ययथायथार्हंकामान्संविभजेत् स्वभोगान्विभज्यद
९ द्यात् यथाप्येकेवात्मनोदारान् भार्यांतस्यामतिथिशुश्रूषणानियुक्तानियानिस्वयंशुश्रूषाहीयतयस्माच्चलपणस्व
त्वग्रहः ममैवयमित्याग्रहः तामेकामपिसंविभजेत् अतिथ्यादिशुश्रूषणानियुंजीतेत्यर्थः नत्वन्यथामत

मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरेषामंतरंकियत् ९ त्रिवर्गंना
ले तिकृच्छ्रेणभजेतगृहमेध्यपि यथादेशंयथाकालंयावद्दैवोपपादितं १० आश्वाघांतेवसायिभ्यःका
मान्संविभजेद्यथा अप्येकामात्मनोदारान्नृणांस्वत्वग्रहोयतः ११ जह्याद्यदर्थेस्वान्प्राणान्हन्याद्वा
पितरंगुरुं तस्यांस्वत्वंस्त्रियांजह्याद्यस्तेनह्यजितोजितः १२ कृमिविड्भस्मनिष्ठांतंक्वेदंतुच्छंकलेव
रं क्वतदीयरतिर्भार्याक्वायमात्मानभश्छदिः १३ सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैःकल्पयेद्वृत्तिमात्मनः शे
षेः स्वत्वंत्यजन्प्राज्ञः पदवींमहतामियात् १४

तेषुयथार्हंसंभजेदित्युक्त
त्वात् ॥ एवंचैतेनस्त्रीवशीकृतःस्यादित्याह यदर्थेयन्निमित्तंअन्येरजनेत्यपिस्वरस्त्वंनजितएव १२ कथमे
वंतस्यांस्वत्वाभिमानोहातुंशक्यः तत्रविचारेणेत्याहकृमिविड्भस्मेतिनिष्ठापर्यवसानंयस्य तदीया
देहार्थंरतिर्यस्यांसास्वमहिमानमपिछादयतीतियथा १३ किंच सिद्धैर्दैवलब्धैः यज्ञावशिष्टार्थैःपंचय ९
ज्ञशेषैरन्नादिभिः महतांनिहतानांपदंतद्विशिष्टमेवआह १४ ॥

देवाग्नींसंचयन्देवताः आत्मानं च पंचैवं पृथक् पृथक् सम्यक् नित्यं मित्रमेव यजेत् १५ १९ न पुनरतिनिर्बंधो यस्ता
यत्कार्यं तस्मात् नहीति विप्रमुखे हुतैरन्नाहारैर्यथा श्रेयस्तथ्यं न तथा अग्निमुखे नाहविषा श्रेयस्ते १ ब्रा
ह्मणमुखे देवमुपचयन्देवता सम्यग्यादि सुप्रमेयानि रेणुपश्यादि मुच्येच्छैवं प्रेतं यं मित्रं ब्राह्मणानन्तमर्चा
दि यजनेब्राह्मणमुखं जनानां ततरे ग्रमेधमुपत्स्व यागांतरे ब्राह्मणाग्नाननं यस्मात् १८ सोऽहं पदे भाद्रपदे १५ २.

देवाग्नीन्शंभुनानि पितृनात्मानमव्ययं स्वमुखागतवित्तेन यजेत पृथक् पृथक् १५ यतोऽत्मनो
पि कारायाः सर्वा स्वयं संपदः वैतानिकेन विधिनाग्निहोत्रादिना यजेत् १९ न तथाग्निमुखे तोय
वे भगवान्सर्वयज्ञभुक् इज्यते हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतः १ तस्माद्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु
यथार्हतः तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु १९ कृष्णपक्षापरपक्षीयमासि प्रोष्ठपदे द्विजः
श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्बंधूनां च वित्तवान् ११ अयने विषुवे कुर्याद्व्यतीपाते दिनक्षये चंद्रादित्योप
रागे च द्वादश्यां श्रवणेषु च २ तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके चतस्रष्वप्यष्टकासु हेम
ंते शिशिरे तथा २१ माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे राकया चानुमत्या वा मासर्क्षाणि यु
(तान्यपि २२
शुक्लपक्षे स्यात् तीयाया यासि स्वयं हेमंते शिशिरे च मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेऽपि या इति
स्याष्टकाः तासु २१ सप्तम्यां च द्वादश्यां पौर्णमासी राका स्वल्पचंद्रा सैवानुमतिः तथा मासर्क्षाणि तत्तन्मासनामप्र
वृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि युक्तानि यदा स्युः तदा तत्कृत्तिकाया पुष्यपुष्याया रौमासी पौषीमासे तत्र य
त्रस्ता नाश्रम्येपो वा माघ्या वा श्रवमेकादशाय रति २२ ॥

भा. अनुराधाश्रवणोत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्तराभाद्रपदाख्यं दर्शयं यदा स्यात् आत्मनः जन्मकाले शीवाय
स्क.७ दास्यात् तदा वजन्मर्क्षं श्रोणायोगयुक् जन्मनक्षत्रस्य श्रवणस्य वा योगेन युक्तो दिनक्षयो योगग्रहणं सेवय
टी. बाहुल्यार्थं २२ नकेवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह एतत्तइति द्वाभ्यां तदैव आयुषः अमो
९१ घ्रमोफलमित्यर्थः २५ संस्कारकाल इति जायायाः पुंसवनादिः अपत्यस्य जातकर्मादिः आत्मनो यज्ञदी

द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणास्तिस्र उत्तराः तिस्रष्वेकादशी वासु जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् २३ त एते श्रे
यसः काला नॄणां श्रेयोविवर्द्धना कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयोऽमोघं तदायुषः २४ एषु स्नानजपो होमो
व्रतं देवद्विजार्चनं पितृदेवनृभूतेभ्यो यद्दत्तं तद्ध्यनश्वरम् २५ संस्कारकाला जायाया अपत्यस्यात्मन
स्तथा प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये तथा २६ अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेय आवहान् स
वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते २७ बिंबं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरं यत्र ह ब्राह्मणकुलं त
पोविद्यादयान्वितं यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदं २८ यत्र गंगादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः स
रांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत २९ कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः नैमिषं फाल्गुनं
सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ३० वाराणसी मधुपुरी पंपा बिंदुसरस्तथा नारायणाश्रमो नंदा सीतारामा

श्रमादयः ३१

त्वाहिअन्नस्य संस्याद्दत्तादिस्तत्राह अमावत्सरिकं यदा अन्यस्मिन्नपि अभ्युदयार्थे कर्मणि श्रेयः कुर्यादिसत्र श्री
देशाः २६ यत्र यस्मिन्सर्वमेतच्चराचरमस्ति तस्य भगवतो बिंबरूपं सत्पात्रं यत्र लभ्यते स वै पुण्यतमो देशः २७ सं
२८ अर्हैःकृतैः सेवितानि २९ सीतारामाश्रमस्य चाश्रममयादि देशाद्वयोः स्वयं ग्रहणाविधायोगकालाभिप्रायेणा ९१

प्रदेशेऽस्मिन्नास्य स्थिरप्रतिमास्थितास्तु देवशालग्रामशिलार्चनं देशाद्यकमप्येन कृतं ११ यत्र पुरे शोभ्युद्दिष्टः
कृतः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्य उदयाय स्मात्मतया हरिरेव पात्रे निकृत्त निर्णीतेन न हाहदहरिरेवेति देव
पुरुष विष्णुव ग्रहेन्दस्य तत्पायोगादिसिद्ध पुण्यलाभमनादि पुसत्कादिश्रपिसत्त्वनं नवरी योगात्म सर्पयद्यस्मा
दच्युत एव पात्रतया समतः १२ समतनेवेहत्तमाह जीवराशिभिर्व्याप्ता ब्रह्माण्डकोश एव योऽस्थिपः सर्वजीवा

सर्वेकलावलाराजनमेहद्दमलयादयः एतेषु व्यसनमोऽदेशाहरेरर्चाऽस्थितास्थये १२ एतान्देशा
त्रिभवनत्रय स्कामोऽत्यभीष्टाशाः यमात्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदयः १३ पात्रे च वर्त्तनि
कृतेवैकविधिभिः पात्रवितेमैः हरिरेवैकएवेशयस्मये चराचरे १४ देवधर्महेन्द्रवेसत्त्वनंत्वश्वा
त्मात्मनादिषु सनम्यदग्रहस्नायामतः पात्रतयाच्युतः १५ जीवराशिभिराकीर्णा ब्रह्माण्डकोश एवस्थि
यो महान तत्कलत्वादच्युतेऽस्या सर्वजीवात्मतन्मया १६ पुराणपेनेन स्थानानिलतिर्य्यग्रहषिदेव
ताः योऽनंजीवनरूपेणापुण्यपुरुषोऽसि १७ तेषु भगवानत्राजन्तारस्यनवर्तते न स्मात्पात्र

नामात्मनस्तत्परं १८ एतद्देवपुरुषनामनिकृष्टादृहयति पुराणीति स्थितिर्यगादिरूपाणिपुराणिया
शरीराणितेषुतत्पर्याभिरूपणाप्रभगशेन वपतः पोतेसूतः पुरुष इति पुसिद्धः १९ नारतस्यनतिर्य्यगादिभ्यः
पुरुषे यस्मात्साधिकोऽनवर्त्तते तस्मात्पुरुषः पात्रं तत्रापि यावानात्मा हानाशः यथा यथा ईपतेतप आदि
योगेनयत्रयत्रप्रतीयतेतत्त्यातयासौ पात्रमित्यर्थः तथा च स्मृतिः पुरुषेष्वेवाविस्तरामात्मेत्यादि २०

नहिं प्रतिमा तेहिहरेः पूजा किमितिक्रियत इति तत्राह यैर्हरिविद्वाभ्यां मिथ्यावज्ञानमसंमानस्तत्त्विज्ञानमात्रबुद्धिये
यां तेषां भावंदृष्ट्वा क्रियायैपूजाये ३९ हरिमुपासते उपासिताप्यचीपुरुषद्वेषिणामर्थदानभवति पुरुष
द्वेषुद्वेषहित्वाचिन्तासनी सापिमे हाधिकारिणां पुरुषार्थप्रदाभवत्येवमर्थ ४० पुरुषेषु वज्ञात्मानमश्रादि
मस्त्रपुनर्विशेषानरमाह पुरुषेषु पीति योधतेतेसुपात्रविदुः ४१ एतदेवकेभुस्पष्टयन्नद्वयतिनन्व

दृष्ट्वा तेषां मिथ्यानृणामवज्ञानात्मनां तद्भ्य चेनादिषु हरेरर्चाक्रियायेकविभिः कृता ३९ ततोर्चा
यां हरिंकेचित्संश्रद्धायसपर्यया उपासत उपास्तापिनार्थदापुरुषद्विषां ४० पुरुषेष्वपिराजेन्द्र
सुपात्रंब्राह्मणंविदुः तपसाविद्ययातुष्ट्याधत्ते वेदंहरेस्तनु ४१ नन्वस्यब्राह्मणाराजन्कृष्णस्यज
गदात्मनः पुनन्तःपादरजसात्रिलोकींदैवतंमहत् ४२ इतिश्रीभागवतेसप्तमेचतुर्दशः १४ नारद
कर्मनिष्ठाद्विजाः केचित्तपोनिष्ठान्नृपापरे स्वाध्यायेन्ये प्रवचनेप्येके विज्ञानयोगयोः १ ज्ञाननिष्ठा
यदेयानिकव्यान्यानंत्यमिच्छता दैवेचतदभावेस्यादितरेभ्यो यथार्हतः २ द्वौदैवेपितृकार्येत्रीनेके
कमुभयत्रवा भोजयेत्सुसमृद्धोपिश्राद्धेकुर्यान्नविस्तरे ३

स्येति इतिभावार्थेचतुर्दशः १४ ततःपञ्चदशेसर्ववर्णाश्रमनिबंधने सारतःसंग्रहेनाथवर्ण्यते मोक्षल
क्षणः सर्वेषामपिमानवधर्माणां सारसंग्रहार्थमध्यायारंभः तत्रश्राद्धगतान्विशेषानाह कर्मनिष्ठाइति
स्वाध्यायादिषुपरिनिष्ठिताइतिशेषः १ कव्यानिपितृन्नुद्दिश्यदेयानिदैवेचहव्यान्यपितस्मैदेयानियथा
र्हतइतिसर्वत्रतात्पर्यतास्येन १ २ ३ ॥ ९२

ननु विस्तरः कृतः श्राम्यः येन निषिध्यते तत्राह स्वजनानामर्थ्यणात् नामानाचेन्निमग्नतेतनयिश्रद्धयः कथं
वर्ण्याश्रमेवश्रामाहिमन्नाहितर्थः ४ मुमन्त्रश्राम्यणश्रीलयदिहासैवंतहर्येनिवर्तितमत् ५ पुरुषात्मकोर्
श्वरूप ९-१० देहस्यस्मास हिंसायाः मागोपः एतादृशोम्यानास्ति ८ अतएवोक्तमाधिकारिणो वानानिक
र्माणि प्रजंती माह एकवृत्ति अनीहा निष्कामाः तानहीपितेश्रात्मसः तिमति श्रात्मसंयमनेऽवन्हतिमनोनि

देशकालोचितश्रद्धाहवयपात्राहीणानिच सम्यग्भवंतिनैतानिविस्तरात्स्वजनार्पणात् ४ देश
कालेवसंप्राप्तेमुमंत्रहरिदैवतं श्रद्धयाविधिवत्पात्रेन्यस्तंकामधुगव्ययं ५ देवर्षिपितृभूतेभ्य
आत्मनेस्वजनायच अन्नंसंविभजन्पश्येत्सर्वंतत्पुरुषात्मकं ८ नदद्यादामिषंश्राद्धेनचाद्याद्धर्म
तत्ववित् मुन्यन्नैःस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया ७ नैतादृशःपरोधर्मोनृणांसद्धर्ममिच्छतां
न्यासोदंडस्यभूतेषुमनोवाक्कायजस्ययः ८ एकेकर्ममयान्यज्ञानिनोयज्ञवित्तमाः आत्मसं
यमनेनीहाजुह्वतिज्ञानदीपिते ९ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणंदृष्ट्वाभूतानिबिभ्यति एषमाकरुणो
हन्यादतज्ञोह्यसुतृब्ध्रुवं १० तस्माद्दैवोपपन्नेनमुन्यन्नेनापिधर्मवित् संतुष्टोहरहःकुर्यान्नि॥

यम्यनहंतरायतपाम्यजंतीस्पर्थः नड्कर्मसर्वंतमक्नेः अन्यकस्मातिरसेस्मतिः (त्यनैमित्तिकीःक्रियाः
तत्वनिष्ठाविद्यानकर्मलस्पसंयजेतकर्ममनविध्वहृतोम्यधेति ९ मामात्रषःअर्वहन्माहितिकृतःअकरु
णः तत्कुतःअसुतृपअशाणतर्पकः तत्किंअतज्ञःआत्मानत्वानभिज्ञः तथाचश्रुतिः ननेविहायपरमात्मज्ञा
नात्यपूर्णकमेतत्रैवभूवनीहारेणप्रावृतानल्पावासुतृपउक्थशासश्चरंतीति १० अस्तेनमतवर्णायति

भा अधर्ममेव नास्तावद्विविषिद्धवत् १२ क्रमस्मनाहन्नपंचापिव्याचष्टे धर्मबाध इति धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्व
धर्मबाधः अन्यस्य वा हितो नयस्य परधर्मः उपधर्ममित्याचष्टे उपधर्मस्त्विति शाब्दभिन्नमेदः अन्यथा व्या
स॰प्र॰ ख्यानं यस्मिन् यथा दशावरा सभा न्यायेहि धर्मे दशभ्यो न्यूनानितिशाब्दभित् हि निपात यन्न शाब्दमात्रं विभतीति
९३ यथा गोदग्यादि स्पापुत्रके मरिष्यमासगोदानेन १३ स्वधर्मानुष्ठानानन्तरे धर्मे अप्यस्वार्थमपि परधर्मा नानुष्ठे

विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मज्ञो धर्मवत्त्यजेत् १२ धर्म
बाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोन्यचोदितः उपधर्मस्तु पाषण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः १३ यस्त्विच्छया
कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये १४ धर्मार्थम
पि नेहेत यात्रार्थं वाधनो धनं अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा १५ संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मा
रामस्य यत्सुखं कुतस्तत्कामलोभेन धावतोर्थेहया दिशः १६ सदा संतुष्टमनसः सर्वाः शिवमया
दिशः शर्कराकंटकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवं १७ संतुष्टः केन वा राजन्न वर्तेतापि वारिणा औ
पस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायते जनः १८ असंतुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः स्रवंती
न्द्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते १९ ॥

यः अनुपयोगादित्याह स्वभावविहित इति १४ किंच अधनो धर्मार्थं धनं नेहेत तेनापेहेतनु धनार्थं नेत्याश्रि
येन इति वा स्वेवोपपन्नेनैव स्वधर्मसिद्ध्युक्तत्वात् यात्रार्थमपि नेहेत तेन स्वपंचयति अनीहिति सार्द्धैः षड्भिः
१५ १९ उपानहौ पादयोर्यस्य स उपानत्पात् तस्य २ गृहपालः श्वान तद्वदाचरति १८ १९ ॥ रामेण ९३

तथाह्यावज्जनः कामस्यान्तं याति अन्नेरक्कान्तिरिक्तकामांतराभावात् क्रोधस्य चान्तं याति पतितस्य क्रोधस्य
यत्फलं हिंसा तस्मात् यात्रिघ्नतेः दिशाजिताः यिभवो भुक्ता अपि लोभस्यैव चान्तं यान्तीत्यर्थः २१ इदानीं कामा
दिजयोपायानाह असंकल्पादिति चतुर्भिः जयेदिति यथा यत्तमेवेति अर्थेष्वनर्थदर्शनेन तत्त्वावमर्शना
त् अद्वैतानुसंधानेन २२ आन्वीक्षिक्या आत्मनात्मविवेकेन महतां सात्विकानां सेवया योगस्यान्तरायान्

कामस्यांतं तु क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः २०
पण्डिता बहवो राजन् बहुज्ञाः संशयच्छिदः सदसस्पतयोऽप्येके असंतोषात्पतन्त्यधः २१ असंकल्पा
ज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् २२ आन्वीक्षिक्या
शोकमोहौ दंभं महदुपासया योगान्तरायान्मौनेन हिंसां कामाद्यनीहया २३ कृपया भूतजं दुःखं
दैवं जह्यात्समाधिना आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्वनिषेवया २४ रजस्तमश्च सत्वेन सत्वं चोप
शमेन च एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् २५ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ
मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् २६

लोकवार्तादिना २३ येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायते तेषु कृपया हितावरणेन दैवं दैवोपसर्गनिमित्तं दुःखमात्मनस्थी
ज्ञाति तदैक्यानुसंधानेन विमलाविफलारंभः संसीदत्यनिमित्तत इति आत्मजं देहजं योगवीर्येण प्राणा
यामादिबलेन सत्वनिषेवया सात्विकाहारादिना २४ २५ ननु कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात् तस्यापि
मनुष्यत्वेन तद्दवस्थत्वात् तत्राह यस्येति मर्त्यासद्धीः मनुष्य इति दुर्बुद्धिः तस्य शास्त्रश्रवणं कुञ्जरस्नानवत्

= ५ स्कं

भा॰ ननु गुरोरपि पुत्रादयस्तेन रूपेणैव मन्यन्ते अत आह एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव लोकस्तु रागादिविनिवृद्धिर्यो नि
त्यं मनुष्यं वदन्ति यद्वा तत्र हि तत्पुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानोपि गुरुर्भगवानेव भवेत् यथाश्रुतीहस्तरत्यर्थः एवंसा
स॰प्र॰ र्वैरुपायैः कामादिविजयनिवृत्तिनियत्तेर्योगाभ्यासध्यानपरो भवेत् अन्यथा तत्प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यस्यादित्या
९४ ह षड्वर्गेति सर्वास्वपि नियमचोदनासु शास्त्रोक्तविधयः षडिन्द्रियवर्गस्य यः संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नेता
यासां तन्नैकपरा इत्यर्थः न च तावतापि चरितार्था इत्याह तदन्ता समाप्तापि यदि योगान्न धारणाध्यानसमा।

एष वै भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः योगेश्वरैर्विमृग्याङ्घ्रिर्लोको यं मन्यते नरं २७ षड्वर्गसंयमै
कान्ताः सर्वा नियमचोदनाः तदन्ता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः २८ यथा वार्तादयो ह्यर्था
योगस्यार्थं न बिभ्रति अनर्थाय भवेयुः स्म पूर्तमिष्टं तथासतः २९ यश्चित्तविजये यत्तः स्यान्निःसं
गोपरिग्रहः एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः ३० राम

तेनो आवहेयुः न साधयेयुः तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः २८ एतदेव दृष्टान्तेनाह यथा वार्तादयः कृ
ष्यादयस्त्वर्थाः तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयन्ति प्रत्युतानर्थाय संसारायैव असतो वहिर्मुखस्य
श्राद्धपूर्तादयोपि तथा २९ एवं योगप्रवृत्तोपि यस्तु कुटुम्बादिसंगेन चित्तविक्षिप्यते तस्य कृत्यमाह यश्चित्तस्य
विजये यत्तः प्रयुक्तः स भिक्षुः स्यात्संन्यसेत् तथा च स्मृति इहाहतस्य गार्हस्थ्यध्यानभङ्गादिकारणं लब्ध ९४
यत्नाद्गृहीत्स्व छन्दसंन्यसेदविचारयन्निति भिक्षया प्राप्तं मितमशनं यस्य ३० ॥ राम

अजसमसमंगं यस्य सर्व्वं यथा भवत्येवमासीत् योगमित्याहुरारयत्रिति शोधः २१ २२ एवमनिशमभ्यसतस्तस्य
तेऽसि तन्निर्वाणशान्ति याति २४ नचपुनर्व्विदितेष्यतेऽस्मादह् कामादिभिरस्त्वमितं यक्षितंतत्त्रोतिष्ठेत् यतः प्र
शान्ता प्रविलाहूनयाप्यस्य ज्ञानः अस्य सर्वेन स्पृहं २५ यस्तु प्रव्रज्यां कृत्वापि भोगलिप्सुः स्यात् तं निंदति

देवाः शुचौ समे प्राग्जन्मस्थाप्यासनमात्मनः स्थिरं सर्व्वं समं तस्मिन्नासीनं स्वं योगमिति २१ प्राणापा
नौ सन्निरुध्यासौ कुंभकरेचकैः एवमात्मनः स्नेकामात्मनासाग्रनिरीक्ष्यः २२ यतो यतो निःस
नः रति मनः कामहतं भ्रमत् ततस्ततउपाहृत्य हृदि संस्थाप्य नैवं बुधः २३ एवमभ्यसतः चित्तकालेना
ल्पीयसा यतेः अनिशं तस्य निर्वाणायान्यनिधनवह्निवत् २४ कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखि
लवृत्तियत् चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् २५ यः प्रव्रज्य गृहात्सर्वं त्रिवर्गावपनात्म
नः पदि सेवेत तान्भिक्षुः स वै वांत्यपत्रपः २६ यैः स्वदेहः स्मृतोनात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्म
सात् तएव नमात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति ह्यसत्तमाः २७ गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि
तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिंद्रियलोलुपता २८ आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः देव
यशति त्रयाणां धर्मो हीनां वर्गः आसमेनाड्यनेयसिं मायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया २९
तस्मात् गृहात् नान्यर्मा दीनवांनाशीर्ज्जहितभोजी निर्लज्जश्रमः २९ नवेदमवदितेह स्वात्मास्मादह यैः
सर्वं स्वदेहः स्मृतात्माहि रूपः स्मृतः चिंतितः तएव पुनरेन मात्मेति मत्वा श्लाघयति स्तावयति ३० यतिमुप
लदगाकृतमयग्नमा नपिस्वधर्मं त्यागिनो निंदति गृहस्थस्येति द्वाभ्यां ३१ ३५ ॥

भा. नचात्मनत्वहस्यभितोरिंद्रियलौल्यपिकोदोषः तत्राह आत्मानंपरंब्रह्मवेत्तानीयात् ज्ञानेनधुतानिरस्ता
स.स. आशायावासनायस्यतस्यज्ञानिनोलौल्यमेवनसंभवतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मानंचेद्विजानीयादहम
स्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदिति ५० अन्नस्यतुलौल्येननस्कयानापतेरप्रमते
८५ नसदानत्वज्ञानेयतितव्यमितीसमर्थं आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवचेत्यादिश्रुत्यंरथरूपकद्वा
रेणआह आहुरितिसप्तभिः इंद्रियंमनोभीश्वतुरपमीनाहुः मात्राःशब्दादीन्वर्त्मानिगंतव्यदेशानाहुः स

आत्मानंचेद्विजानीयांपरंज्ञानधुताशयः किमिच्छन्कस्यवाहेतोर्देहंपुष्णातिलंपटः ५० आहुः
शरीरंरथमिंद्रियाणिहयानभीशून्मनइंद्रियेशं वर्त्मानिमात्राधिषणांचसूतंसत्वंबृहद्बंधु
रमीशसृष्टं ५१ अक्षंदशप्राणमधर्मधर्मौचक्रेभिमानंरथिनंचजीवं धनुर्हितस्यप्रणवंपठंति
शरंतुजीवंपरमेवलक्ष्यं ५२ रागोद्वेषश्चलोभश्चशोकमोहौभयंमदः मानोवमानोसूयाचमा
हिंसाचमत्सरः ५३ ॥

त्वंचितंहृहतरेहस्यापिचेधुरंचधनंचित्तंविनाशनिवहमिवशरीरंभवति ईशसृष्टमिति चेतनकर्ताधी
शहचेत्यर्थः ५१ प्राणादयःपंच नागःकूर्मश्चकृकरोदेवदत्तोधनंजयश्चेत्येवंदशविधंप्राणमत्रमभि
मानंसाहंकारंजीवंरथिनंशुद्धंजीवंशरंपरंब्रह्मलक्ष्यंयथायथनुषाशरोलक्ष्येनिपात्यतेतथाप्रणवेनजी ८५
वोब्रह्मणीनिपात्यतइत्यर्थः ५२ ५३ ॥

रागाद्योजितत्वाः शत्रवः तत्र रजोऽभिनिवेशः क्वचिदारूढसमाधेः सत्वप्रकृतयोपि परोपकारादिप्रवृत्तयः शत्रवः
४४ त्वंकायरूपं रथमात्मवशः उपकल्प्य इंद्रियादिव्रिकरोयस्मिन्तथाभूतेयावद्वहतेनावदेवगारिष्णोऽशत्रू
णामावरणसेवयातिशितं ज्ञानवद्वं विभृत् प्रच्युताश्रयः सन्निरस्तशत्रूपशान्तः स्वात्मदेवनतत्छोभूत्वा रूढ इत्यादि
कमुपैतीत्यर्थः ४५ प्रच्युताश्रयाभावबाधकमाह नोचेदिति प्रसंतावहिर्मुखोऽयं इंद्रियवाजिनः स्वतश्च

रजः प्रमादः स्वविद्याशत्रवस्त्वमाश्रयः रजस्तमः प्रकृतयः सत्वप्रकृतयः क्वचित् ४४ यावत्स्वकायर
थमात्मवशोपकल्प्यंधत्तेऽगारि ष्टुवरणार्थंनयातिशाते ज्ञानासिमच्युतबलोदयदृस्तशत्रुः स्वात्मनु
त्मम भूत उपशान्तश्च देवितत्वात् ४५ नोचेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूतानीत्वोत्पथं विषयदस्युषु हि क्षिपंति ते
दस्यवः सहयसूतममुंतमोऽधे संसारकूपउरुमृत्युभये क्षिपंति ४६ प्रवृत्तंच निवृत्तंच द्विविधं कर्मवै
दिकं आवर्तेत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतं ४७ हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदं दर्शश्च
पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ४८ ॥

तेउत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयाख्येषु दस्युषु निक्षिपंति हयैः सूतेन च सह वर्तमानं तं मोघे तमसाव्याप्ते उरु
मृत्युभये कूपे क्षिपंति ४६ ननु च वेदविहितेषु ध्यानादिकारिणः प्रसंसः कथमेवमनर्थप्राप्तिः स्यादित्याशंक्य वेदो
क्तकर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन् फलभेदमेवाह प्रवृत्तं चेति द्वाभ्यां ४७ हिंस्रं श्येनादिकर्म अशांतिदं अग्निहोत्रम्
क्रियुक्ते आदिश्राद्धार्थं विवरणेदर्शश्चेति पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ४८ ॥

मा हुतंवैश्वदेवंप्रहुतंबलिहरणंतत्सर्वंमिष्टमश्नाति एतदेवयत्किंचित्प्रशांतिहेतुर्हिप्रहृतात्म्यमपीत्यर्थः
स·प्र प्राजीव्यप्रयाति ५५ प्रहृतेनकर्मणाआरोहावरोहाभ्यामाहुतिप्रकारमाह द्रव्यस्यचरुपुरोडाशादेः
९९ सूक्ष्मोविपाकः परिणामोदेहान्तरारंभकः येनसंपरिष्वक्तोगच्छति यथवक्ष्यतावपशब्देनोक्तः तदेतिपंच
म्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवन्तीति द्रव्यमात्राश्रपाकःपाकांतरं द्रव्यशब्देनतेजोमात्राशब्देनांतरिंद्रिया
णि सूक्ष्मविपाकशब्देनहृदयाग्रप्रद्योतः तथावक्ष्यतिःसपमात्रेनेतामात्राःसमभ्याददानोहृदयमेवान्व।

एतदिष्टंप्रहुतात्मकंहुतंप्रहुतमेवच इतिसरालयाग्रामकूपानीयादिलक्षणं ५५ द्रव्यसूक्ष्मा
विपाकस्यधूमोरात्रिरपक्षयः अयनंदक्षिणंसोमोदर्शंआराधपिवीरुधः अन्नरेतनरइतिक्लेशपितृयाणा
नेपुनर्भवः ५· ॥

पक्रामतीतितत्यातस्यहेतस्यहृदयस्याग्रंप्रद्योततेतेनैनवयात्मानिष्क्रामतीति धूमादिशब्दैःतत्तदभिमानि
न्योदेवताःतथापक्षयःकृष्णपक्षःसोमःसोमलोकः तत्रभुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह दर्शइमादि
दर्शइतिविपरीतलक्षणयाविशिष्टभोगक्षयशोकाग्निनादेहलयेनादर्शनमुच्यते एतद्धर्मभवति भूतस
क्ष्मपुरुषोधूमायानिवाहिकदेवताभिःसोमलोकंप्रापितःतद्भोगावसानेविलीनदेहोवृष्टिद्वारेणौषधि।
वीरुधादिसाम्यापत्तिक्रमेणजायते एवंपुनर्भवहेतुःपितृयानंप्रवृत्तकर्ममार्गइति क्लेशाद्दृश्यते ५· ९९
राम राम राम

पुनर्भवमेवाह एकैकश्येनेति क्रमेणाभ्युन्नात्तस्मात्त्रिगुणं प्राप्येदृग्भूमौ जायते तत्राधिकारिणमाह नि
षेकादीति ग्रमस्थिस्थाहिकार्य्यण्येव तन्मनलभत इत्यर्थः ५१ निवृत्तकर्मेति निरस्तपापस्यनाविशेषमुप
दिशान्नर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह इन्द्रियेष्विमादिना यदाह्वयतेश्चुद्धिमायाङ्ग्वोर्बाह्येति
मुख्यनिश्चलेकर्मैवदर्पायत्राह तानेनदीप्यतेश्नितयानेश्चइन्द्रियव्यापाराणामिष्टाश्नोदीनामिन्द्रिय

एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते निषेकादिश्मशानान्तैः सं
स्कारैः संस्कृतो द्विजः इन्द्रियेषु क्रियायज्ञान् ज्ञानदीपेषु जुह्वति ५२
इन्द्रियाणि मनस्यूर्मौ वाचि वैकारिकं मनः वाचं वर्णसमाम्नाये तमो
कारे स्वरे न्यसेत् ओंकारं बिन्दौ नादे तं तं तु प्राणे महत्यमुम् ५२

तावन्मात्रेतोभावयेतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ५२ ऊर्मौ दर्शनादि संकल्परूपे मनसि वैकारिके विका
रयुक्तं मनो वाचि विविधाभिलक्षणया वाचाहि मनः कर्हेवादि विकारभजनि वर्णानां समाम्नाये सम
दायेन दृशायकाहावः स्वरे प्रकाशान्तिस्वरत्रयात्मके ओंकारं विहीन चनादे प्राणे स्वत्रात्मनि महति
ब्रह्मणि ५३ ॥

अग्निर्ज्योतिरित्यत्राभिमानिनो देवताः ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् दिवाहः प्राह्णः तस्यैवान्तः राका शुक्लपक्षस्यो
भा. न्तः यद्वा प्राह्णो राकेति च पुराणान्तरमतेऽत्र तत्र मयन्ते स्वराट् ब्रह्मा एवं ब्रह्मलोकगतस्य भोगावसाने मो
स. प्र. क्षप्रकारमाह विश्व इति विश्वः स्थूलोपाधिः स च स्थूलस्य सूक्ष्मे विलाप्य सूक्ष्मोपाधिस्तैजसो भवति स त्वा
टी. त्मकारणे विलाप्य कारणोपाधिः प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वत्र साक्षित्वेनान्वयात् साक्षिस्वरूपे विलाप्य
९२ तुर्यो भवति तेषां चाभिचारिणां साक्षिणां लये शुद्ध आत्मा भवतीत्यर्थः ५४ यत्र यान्ति गता

अग्निः सूर्यो दिवा प्राह्णः शुक्लो राकोत्तरं स्वराट् विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयात्
५४ देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वा भूत्वानुपूर्वशः आत्मयाज्युपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ५५
य एते पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते शास्त्रेण चक्षुषा वेद जनस्थोऽपि न मुह्यति ५६ आदावन्ते
जनानां सद्बहिरन्तः परावरं ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो ज्योतिस्त्वयं स्वयं ५७ राम

निवर्तते तत्र यानान्निवर्तत इत्यर्थः ५५ वेदनिर्मिते तत्रैवमभिसंभवतीत्यादिनाऽर्चिरभिसंभवती
त्यादिना च निरूपिते विविच्य ज्ञापित इत्यर्थः जनस्थोऽपि देहस्थोऽपि न मुह्यति ५६ तत्र हेतुमाह आदावि
ति जनानां देवादीनां आदौ कारणत्वेन अन्ते चावधित्वेन यत्सत् तथा बहिर्भोग्यं अन्तर्भोक्तृ परमवरं च उ
च्चैर्नीचं तमोऽप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः तत्सर्वं अयं ज्ञानी स्वयमेव न तस्मादतिरिक्तं वस्तु किंचिद
स्ति येन मुह्येदित्यर्थः ५७ राम ९२

ननु तर्हि कथं पृथगर्थः तस्यापि प्रतीयते तत्राह आबाधितः तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितोपि आभासः प्रतिबिं
बादिर्वस्तुतया यथा स्मृतः तद्वदैंद्रियकं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितं न तु परमार्थतः दुर्घटत्वात् ५८ तदेवाह क्षि
त्यादीनां पंचभूतानां छाया ऐक्यबुद्ध्यालंबनरूपं देहादि संघातो नाम परिणामो नामध्ये कतमापि प्रत्यता।
मापि न भवति न तावत्तेषां संघातः तृणानामिव वनैकदेशाकर्षणे सर्वाकर्षणानुपपत्तेः न ह्येकस्मि
न्तृणस्याकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते न च विकार आरब्धः अवयवा अपि शरावपरिणामापि क्रमतः सद्विस्याव
यवस्थाव्यापरिणामेन तस्याव्यवपृथक् तद्रविता वा न तावदस्मात् पृथक्त्वया प्रतीतेः न चान्वितः सत्किंप्रम

आबाधितोपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः दुर्घटत्वादैंद्रियकं तद्वदर्थविकल्पितं ५८ क्षित्या
दीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि न संघातो विकारोपि न पृथङ्नान्वितो मृषा ५९ धातवो
वयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोन्ततः ६०

अस्त्ववयवं सर्वात्मनाव्या-

तिं प्रदेशेन वा आद्ये अंगुलिमात्रेपि देहबुद्धिः स्यात् द्वितीये तस्याप्यंशांगीकारे अनवस्था स्यात् अतो मृषैवे
त्यर्थः ५९ एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा न केवलं तेषां क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमाह धातव इति धातवो महाभू
तानि तन्मात्रैः सूक्ष्मावयवैर्विना न स्युः अवयवित्वात् तेषामपि तर्ह्यवयवः सत्य इति चेत् तत्राह असतीति प्रका
रणाद्यवयविनि असति अवयवोप्यन्ततो असन्नेव स्यात् अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमा
णाभावादित्यर्थः तदुक्तं पंचमस्कंधे एवं निरुक्ते क्षितिशब्दवृत्तमित्यादि ६० ॥ राम

भा. ततः स्वयविनाभावे प्रागमापायित्वाद्दात्मादिषु सोपि स्वप्नवदन्न इति भ्रमभिन्नतानेन स्यात् तदुक्तं भवेदेः प्रावि
भावतिरोभावधर्मकेष्वनपायित्वात् तद्दृष्टेति तत्राह स्यादिति वस्तुनः परमात्मनो विकल्पे भेदे प्र
स. ७. ति यद्वा वस्तुनो विद्यया विकल्पे सम्यक्स्वरूपे वा रोपसादृश्यात् सप्तैवेति भ्रमः स्यात् सवतावदेव यावद
टी. विद्यानिवृत्तिः ननु सर्वं मिथ्या चेच्छास्त्रस्य विधिनिषेधता कथं तत्राह स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वापयोरिव स्या
६८ द्यथेति ६१ इदानीमुक्तमेवाद्वैतभावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति भावाद्वैतमिति चतुर्भिः वर्तयन् प्रा

स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे सति वस्तुनः जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता ६१
भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ६२ का
र्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ६३ यद्ब्रह्म-
णि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ६४

लोचयन् स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन त्रीन् जाग्रदादीन् त्रयः स्वप्ना आवसथास्त्रयः इति श्रुतेः यद्वा वस्तु
भेदबुद्धिरेकः स्वप्नः ततस्तदधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः ततो मम कर्मसाधितमेतत्फलं ममै
व भोग्यमिति तृतीयः तान्धुनुते निवर्तयति ६२ कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यमर्शनं आलोचनं तद्भेदवप
टवदिति ६३ मनोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणात् तैः समर्पणमिति वा उद्देश्यफलभेदाद्धि क्रि ६८
याभेदस्ततः ईश्वरार्पणाच्च तदभावात् क्रियाणामद्वैतम् ६५ ॥

आत्मनः स्वस्वजातादीनां च स्वार्थप्रकाशकतया देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तृपरमात्मत्वेनाभेदा
लोचनेनार्थकामयोर्थदेहकात्स्न्यदर्शनमित्यर्थः ९५ इत्थं ज्ञानाश्रमधर्मानुक्त्वेत्याह यदीति ततद्वेयेनोपाये
नयतः सकाशात् ९६ प्रसक्तमुपसंहरति एतैरिति प्रसन्नश्रीकृष्णस्य गतिं तद्भक्तिभाक्तत्सम्भक्तः ९७
एतत्सर्वसाधारणमुक्तं भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पारंपर्येणैव ललीकृत्याह यथाहीति

आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनां यत्स्वार्थकामयोरैक्यं दृश्याद्धेतत्तदु
च्यते ९५ यद्यस्य वानिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप स तेनेहेत कार्याणि नरो नान्यै
रनापदि ९६ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः गृहेप्यस्य गतिं यायाद्राजं
स्तद्भक्तिभाक्नरः ९७ यथाहि यूयं नृपदेववर्य दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः प्र
भोः यत्पादपंकेरुहसेवया भवानहार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ९८

हे नृपदेव नृपश्रेष्ठ यूयं सहायैः दुस्त्यजादितिवा आत्मनः श्रीकृष्णादेव प्रभोर्हेतोः अरुभावप्राप्यं उत्कर्षे
णानुत्तरतमित्यर्थः यथा यथावर्त्तनमेव भजतेति शेषः यद्वा यथा आपद्गणात् उत्तीर्णास्तथा यथा वक्रतु
न प्रकाशीत यथा श्रीकृष्णादेव नारकान्समाराणुतेत्यर्थः ९८ ॥

भा॰ श्रीकृष्णसेवामहत्तामवृत्तयाभ्रष्टपतितान्कृपयाचासिद्धानीतिदर्शयन्स्वपूर्ववृत्तांतमाह अहमितिसा॰
स॰७ र्द्धैःपंचभिः नाम्नाउपबर्हणः ६९ पेशलंसौकुमार्यंरूपादिभिःप्रियंदर्शनंयस्य ७० ७१ नतद्विद्वान्
९५

अहंपुराभवंकश्चिद्गंधर्वउपबर्हणः नाम्नातीतेमहाकल्पेगंधर्वाणांसुसंमतः
६९ रूपपेशलमाधुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः स्त्रीणांप्रियतमोनित्यंमत्तस्तुपुर
लंपटः ७० एकदादेवसत्रेतुगंधर्वाप्सरसांगणाः उपहूताविश्वसृग्भिर्हरिगा
थोपगायने ७१ अहंचगायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिःपरिवृतोगतः ज्ञात्वाविश्वसृ
जस्तन्मेहेलनंशेपुरोजसा ७२ याहित्वंशूद्रतामाशुनष्टश्रीःकृतहेलनः ता
वद्दास्यामहंजज्ञेतत्रापिब्रह्मवादिनाम् शुश्रूषयानुषंगेनप्राप्तोहंब्रह्मपुत्र
ताम् ७३ धर्मस्तेगृहमेधीयोवर्णितःपापनाशनः गृहस्थोयेनपदवींमंज
सान्यासिनामियात् ७४ राम

विद्वानवज्ञातःगायन्नवगतः ७२ ७२ ७३ ७४ ७४ ॥ राम

भा. तेनकृतार्थएवेतिहर्षेणपुनः श्लोकानेवपठति यूयमिति ८० इतिभावार्थदीपिकायांसप्तम

स.प्र. यूयंनृलोकेवतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोभियंति येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंप
१० रंब्रह्ममनुष्यलिंगं ७५ सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियःसु
हृद्वःखलुमातुलेयआत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ७६ नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभीरू
पंधियावस्तुतयोपवर्णितम् मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितः प्रसीदतामेषससात्वतांपतिः ८
७७ शुकउवाच इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभः पूजयामाससुप्रीतः कृष्णंचप्रेम
विह्वलः ७८ कृष्णपार्थावुपामंत्र्यपूजितः प्रययौमुनिः श्रुत्वाकृष्णंपरंब्रह्मपार्थः परम
विस्मितः ७९ इतिदाक्षायणीनांतेपृथग्वंशाः प्रकीर्तिताः देवासुरमनुष्याद्यालोका
यत्रचराचराः ८० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेयुधिष्ठिर
नारदसंवादेपंचदशोध्यायः १५ समाप्तोयंश्रीभागवतसप्तम
स्कंधसंपूर्णम् शुभम् ॥

मस्कंधेपंचदशोध्यायः १५ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधटीकायांसंपूर्णासमाप्तम् शुभम् ॥ १०